

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

**ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ: " ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΚΑΙ ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ
ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ"**

Εξάμηνο: Η'

Επιβλέπουσα Καθηγήτρια: Μαυρομούστακου Ήβη

Όνοματεπώνυμο : Βασιλική Γκάτη

Ημερομηνία υποβολής: 10/09/2015

Υποβολή σε έντυπη και ηλεκτρονική μορφή.

ΡΕΘΥΜΝΟ, ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2015

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την καθηγήτρια Κυρία Μαυρομούστακου Έβη κυρίως για την εμπιστοσύνη που μου έδειξε κατά την ανάθεση της παρούσας εργασίας, καθώς και για την για την πολύτιμη βοήθεια και καθοδήγησή της, για την επίλυση διάφορων θεμάτων.

Επίσης, θα ήθελα να απευθύνω τις ευχαριστίες μου στην οικογένειά μου, στους λατρεμένους μου γονείς που στήριξαν και συνεχίζουν να στηρίζουν τις σπουδές μου με διάφορους τρόπους, φροντίζοντας για την καλύτερη δυνατή μόρφωση μου, αλλά και στα αδέρφια μου που ελπίζουν και εύχονται κάποια στιγμή να με δούνε να πραγματοποιώ τα όνειρά μου διαγράφοντας μία λαμπρή καριέρα.

Περιεχόμενα	σελ.
Περίληψη.....	5
Εισαγωγή.....	7
Πρώτο Κεφάλαιο.....	
<i>Η θρησκευτική ελευθερία.....</i>	
1.1. Έννοια θρησκευτικής ελευθερίας- φορείς και αποδέκτες.....	8
1.2.1. Η συνταγματική κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας.....	9
1.2.2. Επικρατούσα θρησκεία.....	11
1.3.1. Η ευρωπαϊκή κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας.....	13
1.3.2. Η διεθνής κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας.....	16
1.4. Η θρησκευτική συνείδηση.....	19
1.5. Η θρησκευτική λατρεία.....	24
1.6. Ο προσηλυτισμός και η απαγόρευσή του.....	27
1.7. Νομολογιακή προσέγγιση του ειδικότερου ζητήματος της αναγραφής του θρησκευόμενου στα δελτία ταυτότητας.....	31
Δεύτερο Κεφάλαιο.....	
<i>Το μάθημα των Θρησκευτικών στην Πρωτοβάθμια και Μέση Εκπαίδευση.....</i>	
2.1. Ιστορική αναδρομή.....	
2.1.1. Η γέννηση του μαθήματος των Θρησκευτικών στην εκπαίδευση και η διαμόρφωση αυτού με βάση τις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες.....	33
2.1.2. Ο γενικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης ως πλαίσιο ένταξης του μαθήματος των θρησκευτικών.....	35
2.1.3. Το μάθημα των θρησκευτικών και η ένταξή του στα ωρολόγια αναλυτικά προγράμματα της Βασικής και Μέσης Εκπαίδευσης.....	35
2.1.4. Η φυσιογνωμία και οι γενικότεροι σκοποί του μαθήματος των Θρησκευτικών όπως έχουν διαμορφωθεί τις τελευταίες δεκαετίες.....	38
2.1.5. Οι ειδικότεροι σκοποί και το περιεχόμενο της θρησκευτικής αγωγής στην εκπαίδευση.....	39

2.2. Συστήματα διδασκαλίας των θρησκευτικών γενικά και το ισχύον σύστημα ειδικά στην Ελλάδα.....	41
2.2.1. Συστήματα θρησκευτικής εκπαίδευσης στον Ευρωπαϊκό χώρο και στις ΗΠΑ.....	43
2.2.2. Συστήματα θρησκευτικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα.....	45
2.2.2.1. Το μονοφωνικό – κατηχητικό σύστημα (ομολογιακός χαρακτήρας ΜτΘ).....	45
2.2.2.2. Το θρησκευσιολογικό σύστημα (θρησκευσιολογικός χαρακτήρας ΜτΘ).....	46
2.2.2.3. Η προαιρετικότητα του μαθήματος των Θρησκευτικών στην εκπαίδευση ως ανεπιφύλακτο δικαίωμα.....	49
2.3. Το δικαίωμα εξαίρεσης από το μάθημα των θρησκευτικών.....	52
2.4. Πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα διδασκαλίας του μαθήματος.....	56
2.5. Νομολογιακά παραδείγματα για την θρησκευτική ελευθερία στην εκπαίδευση.....	61
Τελικές σκέψεις.....	66
Βιβλιογραφία.....	68

Περίληψη

Ξεκινώντας με μία ιστορική αναδρομή του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας και προσδιορίζοντας την έννοια και το περιεχόμενο αυτής, αναλύεται εκτενώς τόσο η διεθνής, όσο και η εθνική κατοχύρωση του. Η θεμελίωσή του είναι επιτακτική και η νομολογία περί αυτού πλούσια. Γίνεται σαφές πως το δικαίωμα του άρθρου 13 Συντ. διακρίνεται σε δύο επιμέρους σημαντικά δικαιώματα, εκείνο της θρησκευτικής συνειδήσεως από την μία, και εκείνο της θρησκευτικής λατρείας από την άλλη. Αφού παρουσιασθούν οι πτυχές της θρησκευτικής συνείδησης και η σπουδαιότητά τους, ακολουθεί η αναφορά των περιορισμών του δικαιώματος της θρησκευτικής λατρείας που το ίδιο το Σύνταγμα επιτάσσει. Ένας από αυτούς τους περιορισμούς, αυτός της απαγόρευσης του προσηλυτισμού, θα αναλυθεί εκτενέστερα σε ξεχωριστή ενότητα, λόγω των αμφισβητήσεων που επικρατούν γύρω από τον αναγκαστικό νόμο που τον προσδιορίζει. Στο κλείσιμο του πρώτου μέρους της εργασίας παρατίθεται το πώς αντιμετωπίστηκε νομολογικά το ζήτημα της αναγραφής του θρησκεύματος στα δελτία ταυτότητας και η πλήρης κατάργησή αυτής, και αυτό γιατί θα χρησιμοποιηθεί με ανάλογη εφαρμογή ως πρόταση στο ζήτημα της αναγραφής του θρησκεύματος στα απολυτήρια των μαθητών.

Το δεύτερο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας ασχολείται με την εισαγωγή του μαθήματος των θρησκευτικών στην πρωτοβάθμια και μέση εκπαίδευση, θέτει προβληματισμούς ως προς την επιλογή συγκεκριμένου προτύπου διδασκαλίας του εν λόγω μαθήματος, πραγματεύεται το ζήτημα της απαλλαγής των μαθητών, θέμα που έχει έρθει στο προσκήνιο με τη νέα χιλιετία. Ιστορικά, η οργάνωση της εκπαίδευσης επιχειρήθηκε από τις πρώτες κυβερνήσεις του Καποδίστρια και έπειτα του Όθωνα περί τον 19^ο αιώνα. Το 1833 ο Όθωνας κατά την διάθρωση του προγράμματος σπουδών των ελληνικών σχολείων βασικής και μέσης εκπαίδευσης, ασχολήθηκε και με την εισαγωγή μαθημάτων σε αυτό, με χαρακτήρα ηθικοπλαστικό, πορευόμενο με τις επιταγές της εποχής του. Στόχος του μαθήματος από τότε υπήρξε η καθοδήγηση των μαθητών στην επιλογή ενός τρόπου ζωής με ηθικές αρχές και αξίες σύμφωνα με τα πρότυπα της Εκκλησίας και των Πατέρων αυτής. Αλλαγές στη δομή του μαθήματος έχουν επέλθει τόσο λόγω των συνταγματικών τροποποιήσεων, όσο και της ανάγκης να καταστεί το μάθημα απελευθερωμένο και απαλλαγμένο από κατηχητικά στερεότυπα. Αναμφισβήτητα ο χαρακτήρας του μαθήματος είναι ομολογιακός και, όπως αναλύεται και παρακάτω, οι επικριτές αυτού του χαρακτήρα, όχι μόνο επιθυμούν τον εξοβελισμό του και την

αντικατάστασή του από ένα άλλο σύστημα διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών, αλλά υπερτονίζουν την επιτακτική ανάγκη πλήρους κατάργησής του από το πρόγραμμα σπουδών. Στη συνέχεια θα αναλυθούν και οι ενέργειες της Πολιτείας ως ένα βήμα προόδου αναφορικά με το ανεπιφύλακτο δικαίωμα απαλλαγής των μαθητών. Τα όσα αναφέρονται κατανοητά θα γίνουν και με απόφαση που εξέδωσε το διοικητικό Εφετείο Χανίων και η οποία αποτελεί άξια αναφοράς.

Πρόλογος

Η παρούσα εργασία ασχολείται με το θέμα της θρησκευτικής ελευθερίας και συγκεκριμένα, με τις προεκτάσεις αυτής στην πρωτοβάθμια και μέση εκπαίδευση . Το μάθημα των θρησκευτικών στο σχολείο έχει αμφισβητηθεί αρκετά τις τελευταίες δεκαετίες και έχει διχάσει ως προς το αν θα έπρεπε να υφίσταται ως μάθημα του κυρίου κορμού στα ελληνικά σχολεία. Ο λόγος επιλογής του εν λόγω θέματος επιχειρεί τον συγκερασμό των φαινομενικά αντιφατικών διατάξεων του Συντάγματος, εκείνων του άρθρου 13 παρ.1 Σ. από τη μία πλευρά και του 16 παρ.2Σ. από την άλλη.

Κατά καιρούς η ελληνική Πολιτεία με διάφορες εγκυκλίους που έχει εκδώσει, δίνει ζωή σε ένα από τα πιο αμφιλεγόμενα, θα χαρακτηρίζαμε, ζητήματα των ημερών. Το ζήτημα απαλλαγής των μαθητών από το μάθημα των θρησκευτικών από το 2008 και μετά έχει απασχολήσει εντόνως τις κυβερνήσεις, με αποκορύφωμα την πρόσφατη ,προ ημερών, πρωτοβουλία της Αρχής Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων αναφορικά με την προστασία και τη μη παραβίαση των θρησκευτικών πεποιθήσεων των μαθητών που τυγχάνει να είναι άθρησκοι, ετερόδοξοι ή ετερόθρησκοι. Προσπάθειες λοιπόν έχουν γίνει από τις κυβερνήσεις , ωστόσο αμφισβητείται η νομιμότητα των εγκυκλίων, οι οποίες αν και δεν στηρίζονταν σε εξουσιοδότηση νόμου, επιχειρούσαν αυθαίρετα να δώσουν τέλος σε ένα τόσο ακανθώδες ζήτημα. Στο επίκαιρο ζήτημα λοιπόν που απασχολεί τόσο τη νομολογία όσο και την πολιτική σκηνή, δίνεται με την παρούσα έρευνα και τις προσωπικές απόψεις του συγγραφέοντος μία πιθανή λύση σε αυτό.

Ποια η φυσιογνωμία και ο σκοπός του μαθήματος σήμερα και πώς θα έπρεπε να διαμορφωθούνε σύμφωνα με τις εξελίξεις και τις αλλαγές της νέας εποχής; Με το ερώτημα αυτό θα ασχοληθούμε εκτενώς παρακάτω.

Μέρος Πρώτο: Η θρησκευτική ελευθερία.....

1.1. Έννοια θρησκευτικής ελευθερίας- Φορείς και αποδέκτες

Η θρησκευτική ελευθερία αποτελεί ένα από τα πρώτα ατομικά δικαιώματα που διεκδικήθηκαν ήδη από τον 16^ο αιώνα στον ευρωπαϊκό χώρο¹. Στην αρχαιότητα που η έννοια του ατομικού δικαιώματος ήταν άγνωστη, η Αντιγόνη, στο ομώνυμο έργο του Σοφοκλή, αντέταξε στον Κρέοντα, που αποτελούσε την προσωποποίηση της κρατικής εξουσίας, το θρησκευτικό της καθήκον. Σύμφωνα με τον Αριστόβουλο Μάνεση, «η θρησκευτική ελευθερία αποτελεί ατομικό δικαίωμα που θεμελιώνει αξίωση απέναντι στην κρατική εξουσία να μην επεμβαίνει παρεμποδίζοντας ή επιβάλλοντας είτε τη διαμόρφωση είτε την εκδήλωση σχετικών με τη θρησκεία θετικών ή αρνητικών πεποιθήσεων, είναι δε προέκταση της προσωπικής ελευθερίας και, επίσης μια ειδικότερη μορφή της ελευθερίας της γνώμης και της εν γένει πνευματικής ελευθερίας. Με αυτήν εξασφαλίζεται εξάλλου, ο σεβασμός της ιδιωτικής ζωής και γενικότερα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας (άρθρο 2 παρ.1 Σ) , καθώς και η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας (άρθρο 5 παρ. 1Σ)²».

Ως προς τη νομική της φύση, το ελληνικό Σύνταγμα κατοχυρώνει την θρησκευτική ελευθερία ως αντικειμενικό κανόνα δικαίου και ως ατομικό δικαίωμα³. Με την αντικειμενική της μορφή, υποστηρίζεται από κάποιους πως η θρησκευτική ελευθερία ταυτίζεται⁴ με την ανεξιθρησκία, με την αρχή δηλαδή ότι είναι ανεκτή οποιαδήποτε πίστη σε οποιοδήποτε δόγμα. Κατά άλλη άποψη, οι δύο έννοιες σαφώς διακρίνονται⁵, καθώς η ανεξιθρησκία σημαίνει την ανοχή της Πολιτείας έναντι των θρησκειών που πρεσβεύουν οι πολίτες, ενώ η θρησκευτική ελευθερία είναι ένα δικαίωμα με ευρύτερο και θετικό περιεχόμενο, που παρέχει αξίωση έναντι της Πολιτείας να διασφαλίζει την ανεμπόδιστη διαμόρφωση και εκδήλωση της θρησκευτικής συνειδήσεως. Η θρησκευτική ελευθερία ως ατομικό δικαίωμα

¹ Βλ. Ι. Κονιδάρη, *Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή, 2000, σελ.4

² Βλ. Αρ. Μάνεση, *Συνταγματικά Δικαιώματα, α)Ατομικές ελευθερίες*, Πανεπιστημιακές παραδόσεις, Θεσσαλονίκη 1981, σελ.247επ.

³ Βλ. Α. Δημητρόπουλο , *ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ*, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, τόμος III, Έκδοση Ι΄, Αθήνα, 2004, σελ.185

⁴ Ο καθ. Α. Δημητρόπουλος . ταυτίζει τη θρησκευτική ελευθερία με την ανεξιθρησκία

⁵ Ο καθ. Ι. Κονιδάρης διακρίνει τις δύο έννοιες

παρέχει στο άτομο τη νομική δυνατότητα να πιστεύει και να λατρεύει οποιοδήποτε δόγμα, περιλαμβάνει δηλαδή την ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως και την ελευθερία της θρησκευτικής λατρείας⁶.

Φορείς⁷ του δικαιώματος θρησκευτικής ελευθερίας είναι τόσο οι Έλληνες πολίτες όσο και οι αλλοδαποί που βρίσκονται στην ελληνική επικράτεια σύμφωνα με το Σύνταγμα που δεν κάνει καμία διάκριση, και μάλιστα ανεξαρτήτως του αν οι τελευταίοι βρίσκονται νομίμως ή παρανόμως στην χώρα. Επιπλέον και τα εκκλησιαστικά νομικά πρόσωπα απολαμβάνουν τέτοια δικαιώματα κυρίως στον τομέα της αυτοδιοίκησης, ο οποίος συνδέεται άρρηκτα με τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις. Αντίθετα, αποδέκτης των σχετικών υποχρεώσεων είναι η κρατική εξουσία που οφείλει να προστατεύει την θρησκευτική ελευθερία από τυχόν προσβολές. Η θρησκευτική ελευθερία δεν μπορεί να δεσμεύει τους ίδιους τους θρησκευτικούς οργανισμούς⁸ στη σχέση τους με το προσωπικό τους, το οποίο πρέπει να έχει τις ίδιες θρησκευτικές πεποιθήσεις, αλλά και ως προς την επιβολή κυρώσεων στους λειτουργούς τους.

Στους ιδιώτες ζήτημα προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας ανακύπτει ιδίως στη σχέση εργοδότη-εργαζομένου κατά την άσκηση του διευθυντικού δικαιώματος του πρώτου. Από το άρθρο 13 του Συντάγματος συνάγεται ότι ο εργαζόμενος μπορεί να επικαλεστεί την ελευθερία της θρησκευτικής του συνείδησης με παράλληλη αξιοποίηση του μηχανισμού ελέγχου αυθαίρετων αποφάσεων του εργοδότη που προσφέρει το άρθρο 281ΑΚ⁹.

1.2.1. Η συνταγματική κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας

Στους νεώτερους χρόνους η θρησκευτική ελευθερία διεκδικήθηκε στην Ευρώπη κυρίως, με τη μεταρρύθμιση του 16^{ου} αιώνα, ως αντίδραση στον ηγεμόνα που έως τότε όριζε την θρησκεία των υπηκόων του. Το πρώτο συνταγματικό κείμενο με το οποίο αναγνωρίστηκε πανηγυρικά η θρησκευτική ελευθερία είναι η διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου (άρθρο 16) του 1776 (Bill of rights). Αργότερα, το 1791, ακολούθησε η πρώτη τροποποίηση του Συντάγματος των ΗΠΑ. Στην Γαλλία, η Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του

⁶ Οι έννοιες θα αναλυθούν παρακάτω στις παραγράφους 2.4 και 2.5

⁷ Βλ. Κ. Χρυσόγονο, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, Τρίτη αναθεωρημένη έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, 2006, σελ.289επ.

⁸ Βλ. Ε. Βενιζέλου, *Οι σχέσεις κράτους και εκκλησίας 2000*, 85επ., 175επ.

⁹ Βλ. Ι. Κουκιάδη/ Χ. Παπαστάθη, *Θρησκεία και εργασιακές σχέσεις*, ΚριτΕπιθ 1/1994, 54επ.

Ανθρώπου και του Πολίτη του 1789 αναγνώρισε την ανεξιθρησκία¹⁰. Όσον αφορά τα υπόλοιπα ευρωπαϊκά κράτη, η θρησκευτική ελευθερία αναγνωρίστηκε για πρώτη φορά με το Σύνταγμα του Βελγίου το 1831 (άρθρο 14).

Στην Ελλάδα τα δύο πρώτα Συντάγματα, της Επιδαύρου το 1822 και του Άστρους το 1823, αναγνώρισαν την ανεξιθρησκία, ενώ το άρθρο 1 του Συντάγματος της Τροιζήνας του 1827 περιλαμβάνει και τη θρησκευτική ελευθερία. Επί Όθωνος το Σύνταγμα του 1844 αλλά και αργότερα το επόμενο του 1864 ανέφεραν την ανεξιθρησκία στο άρθρο 1 παράγραφο 1 «πάσα γνωστή θρησκεία είναι ανεκτή». Η θρησκευτική ελευθερία κατοχυρώνεται ρητά πλέον στο Σύνταγμα του 1927 στο άρθρο 1 παρ. 3 «η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη», καθώς και στο Σύνταγμα του 1952 (άρθρο 2 παρ.3).

Σήμερα η θρησκευτική ελευθερία σύμφωνα με το ισχύον Σύνταγμα, όπως αναθεωρήθηκε με το ψήφισμα της 6^{ης} Απριλίου 2001 της Ζ΄ Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων, ερμηνεύεται σε δύο επίπεδα. Αφενός μεν από το Ελληνικό Σύνταγμα και κυρίως από το άρθρο 13 του Συντάγματος των Ατομικών και Κοινωνικών Δικαιωμάτων και αφετέρου δε από τις διεθνείς συμβάσεις που έχει υπογράψει η Ελλάδα και τους παραδειγμένους κανόνες του διεθνούς εθιμικού δικαίου. Η διπλή αυτή ερμηνεία κατοχυρώνεται στο άρθρο 28 του Συντάγματος όπου ορίζεται και η κατίσχυση του διεθνούς επί του εσωτερικού δικαίου.

Η υποχρέωση της Πολιτείας να μεριμνήσει για την εξασφάλιση των συνθηκών εκείνων που θα ευνοούν την ακώλυτη απόλαυση του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας από κάθε πολίτη ξεχωριστά, είτε σε επίπεδο νομοθετικής ρύθμισης είτε σε επίπεδο ορθής εφαρμογής του νομοθετικού καθεστώτος απορρέει άμεσα από το ίδιο το Σύνταγμα. Ειδικότερα από το άρθρο 25 παρ.1 Σ. προκύπτει η αρχή πως τόσο τα ατομικά όσο και τα κοινωνικά δικαιώματα ισχύουν στο σύνολο της έννομης τάξης αμέσως και ευθέως δεσμεύοντας την κρατική εξουσία. Κατά συνέπεια, όλα τα κρατικά όργανα δεσμεύονται από το κανονιστικό περιεχόμενο των διατάξεων που προστατεύουν ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα και οφείλουν όχι απλώς να τα σέβονται και να τα τηρούν, αλλά και να αναλαμβάνουν όλα εκείνα τα αναγκαία μέτρα ώστε να εξασφαλίζεται η ακώλυτη άσκησή τους. Η υποχρέωση της κρατικής προστασίας των δικαιωμάτων δεν εξαντλείται στην

---

¹⁰ Συγκεκριμένα ορίζεται στο άρθρο 10 ότι «κανείς δεν πρέπει να ενοχλείται για τις γνώμες του, ακόμα και τις θρησκευτικές, αρκεί η εκδήλωσή τους να μην διαταράσσει τη δημόσια τάξη που καθιερώνει ο νόμος.»

αρνητική υποχρέωση της μη προσβολής τους ,αλλά περιλαμβάνει και τη λήψη θετικών μέτρων εκ μέρους του κράτους.¹¹

1.2.2. Επικρατούσα θρησκεία

Εννοιολογικά, θρησκεία είναι σύνολο δοξασιών, με άλλα λόγια αποτελεί μία οργανωμένη θεωρία που αναφέρεται στην υπόσταση του θείου. Διακρίνεται επομένως η θρησκεία από άλλες θεωρίες ή πίστεις(π.χ. πολιτικές), που δεν αναφέρονται άμεσα τουλάχιστον στο θείο, αλλά σε άλλα ζητήματα. Επικρατούσα θρησκεία είναι εκείνη στην οποία πιστεύει ο μεγαλύτερος αριθμός των πολιτών και αποτελεί ως εκ τούτου την επίσημη θρησκεία του κράτους.

Το ελληνικό Σύνταγμα στο άρθρο 3 παρ. 1 εδ. α΄ ορίζει πως επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού. Η ερμηνεία του όρου επικρατούσα θρησκεία απασχόλησε έντονα την θεωρία και υποστηρίχτηκαν πολλές θεωρίες. Κατά μία παλαιότερη μειοψηφούσα και ξεπερασμένη πλέον άποψη, η επικρατούσα θρησκεία ταυτίζεται με την θρησκεία που πρέπει να επικρατεί με την αποφασιστική κατασταλτική συνδρομή του ελληνικού κράτους. Η διάταξη , σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, σημαίνει ότι «η θρησκεία της ανατολικής Ορθοδόξου Εκκλησίας υπερέχει και επιβάλλεται εν Ελλάδι ή ότι η Εκκλησία αυτή εξασκεί εξουσίαν τινά επί τας άλλας»¹². Έτσι οι σχέσεις κράτους και εκκλησίας παίρνουν σταδιακά τη μορφή ενός πλέγματος που είναι αντίθετο στην ανεκτικότητα και τη θρησκευτική διαφορετικότητα. Μία δεύτερη θεωρία πρεσβεύει ότι οι λόγοι θέσπισης του άρθρου 3 είναι βαθύτεροι και πρέπει να αναζητηθούν στην ελληνική ιστορία. Ο όρος επικρατούσα θρησκεία συναντάται και στα πρώτα Συντάγματα του 1821. Και μεταγενέστερα όμως, στα επόμενα Συντάγματα περιλαμβάνονταν τέτοιες διατάξεις ,καθώς οι νομοθέτες δεν μπορούσαν να αγνοήσουν τη βοήθεια της Εκκλησίας που ήταν καθοριστική για τη διατήρηση της εθνικής συνείδησης των Ελλήνων σε δύσκολους καιρούς, ιδίως στα χρόνια της τουρκοκρατίας¹³. Γίνεται ταύτιση των όρων επίσημη και επικρατούσα , αντιμετωπίζεται δηλαδή η Ορθοδοξία σαν συστατικό στοιχείο του ελληνισμού, με τον οποίο αποτελεί μία αδιάσπαστη ενότητα: τον «ελληνοχριστιανικό» πολιτισμό, διατηρώντας έτσι χαρακτήρα επίσημης κρατικής

¹¹ Βλ. Α. Μανιτάκη , *Κράτος δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας*, 1994, σελ.415επ.

¹² Ν.Ν. ΣΑΡΙΠΟΛΟΣ, *Σύστημα του Συνταγματικού Δικαίου*, Γ΄, 1923,296

¹³ Βλ. Κ. Χρυσόγονο ,*Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, Τρίτη αναθεωρημένη έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, 2006, σελ.278

ιδεολογίας¹⁴ και απολαμβάνοντας ιδιαίτερης προνομιακής μεταχείρισης. Αν θα γινόταν δεκτή μια τέτοια ερμηνεία για προηγούμενα Συντάγματα, ιδίως για το Σύνταγμα του 1952 το οποίο με το άρθρο 16 αναφερόταν στον «ελληνοχριστιανικό πολιτισμό», αυτή δεν μπορεί να γίνει δεκτή υπό το ισχύον Σύνταγμα, το οποίο διέπεται από φιλελεύθερο χαρακτήρα και έρχεται σε αντίθεση με λογικές επίσημης κρατικής ιδεολογίας.

Η κρατούσα θεωρία που γίνεται πάγια δεκτή¹⁵ είναι αυτή που θεωρεί ότι το άρθρο 3 του Συντάγματος δεν έχει την έννοια ότι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού ασκεί κάποιο είδος επικυριαρχίας στις υπόλοιπες θρησκείες αλλά πρόκειται απλά για διαπιστωτική διάταξη του γεγονότος ότι η πλειοψηφία του ελληνικού λαού σύμφωνα με τις παραδόσεις πρεσβεύει το ορθόδοξο δόγμα με βάση το οποίο ρυθμίζεται το ετήσιο εορτολόγιο και καθορίζονται οι αργίες. Εξάλλου ο γενικός εισηγητής της πλειοψηφίας στην Ε΄ Αναθεωρητική Βουλή δήλωνε ότι «ο όρος επικρατούσα θρησκεία... σημαίνει απλώς ότι η ορθόδοξη θρησκεία είναι η θρησκεία ην ακολουθεί η συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού λαού και συμφώνως προς το τυπικόν της οποίας ενεργούνται αι επίσημαι τελεταί, καθορίζονται αι αργίαι κ.λπ.»¹⁶ Αποτελεί απλή τιμητική διάκριση (*honoris causa*), που δεν συνοδεύεται όμως από προνομιακή μεταχείριση¹⁷. Σημαντικό επιχείρημα υπέρ αυτής της ερμηνείας αποτελεί το γεγονός ότι η αναφορά στην επικρατούσα θρησκεία εντάσσεται συστηματικά στο οργανωτικό μέρος του Συντάγματος (προσδιορισμός των σχέσεων Κράτους και Εκκλησίας) και αυτού του μέρους τις θρησκευτικές ανάγκες εξυπηρετεί κατά βάση¹⁸, γεγονός που συνεπάγεται ότι δεν μπορεί να εκλαμβάνεται η αναγνώριση επικρατούσας θρησκείας ως δυνατότητα επιβολής έμμεσων περιορισμών της θρησκευτικής ελευθερίας, χάριν προστασίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Μάλιστα υποστηρίζεται πως η διάταξη περιέχει και μια λανθάνουσα πιθανολόγηση πως το συγκεκριμένο θρησκευτικό φρόνημα θα εξακολουθήσει και στο μέλλον να υπάρχει.

¹⁴ Βλ. Γ. Σωτηρέλη, *Θρησκεία και εκπαίδευση*, 1998, σελ. 70επ. για την «ελληνοχριστιανική» ανάγνωση της «επικρατούσας θρησκείας» με την οποία συντάσσονται Βαβούσκος, *Εγχειρίδιον Εκκλησιαστικού Δικαίου*, 1986, σ.246, Πουλής, *τα συνταγματικά πλαίσια των σχέσεων Κράτους Εκκλησίας*, Αρμενόπουλος 1983, σελ.966επ., Παπαστάθης, *Σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας υπό το Σύνταγμα του 1975*, ΔκΠ 15, 1988, σελ.64επ. κ.α

¹⁵ Βλ. Β. Καρακώστα, «*τα συνταγματικά θεμέλια της θρησκευτικής ελευθερίας και η δυνατότητα αναθεώρησης των σχετικών διατάξεων*», Γενική εισαγωγή στην προβληματική της θρησκευτικής ελευθερίας, Δίκη, τεύχος 26, σελ.817

¹⁶ Πρακτικά των Συνεδριάσεων των Υποεπιτροπών της επί του Συντάγματος 1975 Κοινοβουλευτικής Επιτροπής, 1975, 402 (Δ. Παπασπύρου)

¹⁷ Βλ. Κ. Κυριαζόπουλο, *Περιορισμοί στην ελευθερία διδασκαλίας των μειονοτικών θρησκευμάτων*, 1999, σελ.80επ.

¹⁸ Βλ. Γ. Σωτηρέλη, *Θρησκεία και εκπαίδευση*, 1988, σ.322επ., Δ. Τσάτσο, Δύο γνωμοδοτικά σημειώματα, ΔκΠ 15, 1988, σ. 196επ.

Επομένως, η διάταξη του άρθρου 3 δεν συγκρούεται με το άρθρο 13 του Συντάγματος, καθώς το Κράτος επιδεικνύει σε θρησκευτική ουδετερότητα, η οποία είναι προϋπόθεση του σεβασμού της θρησκευτικής ελευθερίας. Ωστόσο, παρόλο που η κρατούσα θεωρία δέχεται το διαπιστωτικό χαρακτήρα της διάταξης και ότι η επικρατούσα θρησκεία δεν κατέχει ανώτερη θέση, σε σύγκριση με τις άλλες γνωστές θρησκείες¹⁹, στην πράξη παρατηρούνται περιπτώσεις, όπου η Εκκλησία όχι μόνο πιέζει για την εφαρμογή νομοθεσίας που περιορίζει τη θρησκευτική ελευθερία, αλλά αντιμετωπίζεται και προνομιακά.

1.3.1. Η ευρωπαϊκή κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας

Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών αντανakλά τις κοινές αξίες των συμβληθέντων ευρωπαϊκών κρατών για την προάσπιση και ανάπτυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Η Ελλάδα αρχικά υπέγραψε τη Σύμβαση στις 28.11.1950 και το Πρόσθετο Πρωτόκολλό της στις 20.03.1953. Μετά την καταγγελία το 1969 τόσο της Σύμβασης όσο και του Συμβουλίου της Ευρώπης από το τότε δικτατορικό καθεστώς, η Ελλάδα επικύρωσε εκ νέου την ΕΣΔΑ²⁰, η οποία αποτελεί πλέον αναπόσπαστο μέρος του ελληνικού εσωτερικού δικαίου²¹ και προσχώρησε πάλι στο Καταστατικό του Συμβουλίου της Ευρώπης²².

Στη θρησκευτική ελευθερία αναφέρεται η διάταξη του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ²³. Στην παράγραφο 1 διατυπώνεται ο αναγνωριστικός κανόνας, «παν πρόσωπον δικαιούται εις την ελευθερία σκέψεως, συνειδήσεως και θρησκείας». Το δικαίωμα αυτό συνεπάγεται περαιτέρω «την ελευθερία αλλαγής θρησκείας ή των πεποιθήσεων ως και την ελευθερία εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων μεμονωμένα ή συλλογικώς, δημόσια ή κατ' ιδίαν δια της λατρείας της διδασκαλίας και της ασκήσεως των θρησκευτικών

¹⁹ Βλ. Α. Δημητρόπουλο, *Συνταγματικά Δικαιώματα*, 2004, σ. 185

²⁰ Βλ. ν.δ. 53 /1974 «Περί κυρώσεως της εν Ρώμη την 4^η Νοεμβρίου 1950 υπογραφείσης Συμβάσεως "Δια την προάσπισιν των δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών" ως και του Πρόσθετου Πρωτοκόλλου των Παρισίων της 20^{ης} Μαρτίου 1952» (ΕΤΚ τευχ. Α', αρ./256)

²¹ Την ΕΣΔΑ καθώς και τα συνοδευτικά αυτής Πρωτόκολλα, με ειδική ενημερωτική αναφορά στις πράξεις ενσωμάτωσής τους σε εσωτερικό ελληνικό δίκαιο, βλ. Φ. Βεγλήρη, *Η Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το Σύνταγμα*, Αθήναι 1977, σελ 84 επ.

²² Βλ. ν.δ. 196/1974 «Περί προσαρτήσεως εκ νέου της Ελλάδος εις το υπογραφέν εν Λονδίνο την 5^η Μαΐου... Καταστατικού του Συμβουλίου της Ευρώπης» (ΕΤΚ τευχ. Α' αρ./356)

²³ Για το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ, βλ. Ν. Αντωνόπουλου, *Η νομολογία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και του Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, ΕΔΔΔ 9 (1965), σελ.170

καθηκόντων και τελετουργιών²⁴». Το πεδίο εφαρμογής της διάταξης είναι ευρύτερο σε σύγκριση με την αντίστοιχη του άρθρου 13Σ και αυτό γιατί το ελληνικό Σύνταγμα προστατεύει την άσκηση της λατρείας αποκλειστικά των γνωστών θρησκειών (άρθρο 13 παρ.2) , ενώ η ΕΣΔΑ δεν θέτει ανάλογο περιορισμό. Στη θρησκευτική ελευθερία αναφέρεται και η γενικότερη ρύθμιση του άρθρου 14 της ΕΣΔΑ , σύμφωνα με το οποίο «Η απόλαυση των αναγνωρισμένων εν τη παρούση Σύμβαση δικαιωμάτων και ελευθεριών δέον να εξασφαλιστεί άνευ διακρίσεως φύλου, φυλής, χρώματος, γλώσσας, θρησκείας, πολιτικών ή άλλων πεποιθήσεων , εθνικής ή κοινωνικής προελεύσεως , συμμετοχής εις εθνική μειονότητα , περιουσία, γεννήσεως ή άλλης καταστάσεως». Συναφής είναι και η διάταξη του άρθρου 2 του Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Σύμβασης κατά την οποία «ουδείς δύναται να στερηθεί του δικαιώματος, όπως εκπαιδευθεί. Παν κράτος εν τη ασκήσει των αναλαμβανομένων υπ' αυτού καθηκόντων επί του πεδίου της εκπαίδευσως και της διδασκαλίας θα σέβεται το δικαίωμα των γονέων, όπως εξασφαλίζωσι την εκπαίδευσή και διδασκαλία ταύτην συμφώνως προς τας ιδίας αυτών θρησκευτικής και φιλοσοφικής πεποιθήσεις».

Η θρησκευτική ελευθερία πέρα από την καθεαυτήν έννοιά της, γνωρίζει περιορισμούς και σταθμίσεις που είτε ορίζονται ρητά στο κείμενο της ΕΣΔΑ είτε προκύπτουν από την ένταξη της θρησκευτικής ελευθερίας σε ένα ευρύτερο forum δικαιωμάτων και ελευθεριών, που προστατεύονται τόσο στις εσωτερικές έννομες τάξεις των επιμέρους κρατών, όσο και στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο. Το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας λοιπόν κατά το σκέλος της εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων γνωρίζει σχετικής προστασίας από την ΕΣΔΑ. Στο ίδιο το άρθρο 9 στην παράγραφο 2 ορίζονται οι όροι εκείνοι υπό τους οποίους προστατεύεται το forum externum της θρησκευτικής ελευθερίας. Η διάταξη αυτή δεν είναι η μοναδική που εισάγει περιορισμούς της πτυχής αυτής της θρησκευτικής ελευθερίας , καθώς αυτή υπάγεται και στους γενικούς περιορισμούς του άρθρου 15 της ΕΣΔΑ. Στο άρθρο αυτό ορίζεται ότι: "Εν περιπτώσει πολέμου ή ετέρου δημοσίου κινδύνου απειλούντος τη ζωή του έθνους, έκαστον Υψηλόν Συμβαλλόμενον Μέρος δύναται να λάβη μέτρα κατά παράβασιν των υπό της παρούσης Συμβάσεως προβλεπομένων υποχρεώσεων , εν τω απαιτούμένω υπό της καταστάσεως απολύτως αναγκαίω ορίω κα υπό τον όρον όπως τα μέτρα ταύτα μη αντιτίθενται εις τας άλλας υποχρεώσεις τας

---

²⁴ Τις σημαντικότερες πρόσφατες αποφάσεις της Ευρωπαϊκής Επιτροπής των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου , σχετικά με το άρθρο 9 «Περί θρησκευτικής ελευθερίας» της ΕΣΔΑ, βλ. πχ 4517/1970 Herbert Huber against Austria (Partial Decision of 19th December 1970, Final Decision of 14th July 1971), YECHE14(1971),σελ, 548επ.,572επ.

απορреούσας εκ του διεθνούς δικαίου”. Ο περιορισμός αυτός αφορά σχεδόν σε όλα τα δικαιώματα που προστατεύονται από την ΕΣΔΑ²⁵ και έχει ως στόχο να ρυθμίσει τη σύγκρουση ανάμεσα στα δικαιώματα που εγγυάται η ΕΣΔΑ και στο εθνικό συμφέρον. Ωστόσο, η σημασία του άρθρου 15 για την θρησκευτική ελευθερία είναι περιορισμένη, αφενός μεν γιατί τόσο σοβαρές απειλές όπως η ζωή του έθνους, είναι εξαιρετικά δύσκολο να γεννηθούν, ώστε να απαιτείται περιορισμός και της ελευθερίας σκέψης, συνείδησης και θρησκείας του ατόμου, αφετέρου δε γιατί με βάση το άρθρο 15 παρ.1 ΕΣΔΑ και 53 ΕΣΔΑ τα συμβαλλόμενα κράτη δεσμεύονται να μην περιορίζουν τα δικαιώματα που εγγυάται η ΕΣΔΑ πέρα από το σημείο που τους το επιτρέπουν οι διεθνείς υποχρεώσεις. Στην παράγραφο 2 του άρθρου 9 διατυπώνονται οι προϋποθέσεις εκείνες υπό τις οποίες είναι δικαιολογημένοι οι περιορισμοί της εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων. Οι περιορισμοί αυτοί λοιπόν πρέπει :α) να προβλέπονται από το νόμο, β) να υπηρετούν ένα θεμιτό σκοπό (δημόσιο ή ιδιωτικό συμφέρον) και ειδικότερα τη δημόσια ασφάλεια, την προάσπιση της δημόσιας τάξης, της υγείας, της ηθικής και των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων και γ) να είναι αναγκαίοι μέσα σε μία δημοκρατική κοινωνία (αναγκαιότητα, συμβατότητα και αναλογικότητα του περιοριστικού μέτρου).

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι αποφάσεις της Επιτροπής του Δικαστηρίου της ΕΣΔΑ, μέσω των ερμηνευτικών τους υποδείξεων και νομολογιακών τους κανόνων, μπορούν να συμβάλουν ως οδηγίες εφαρμογής του άρθρου 9 ΕΣΔΑ στη διαμόρφωση σταδιακά ενός κοινού δικαίου για τη θρησκευτική ελευθερία στα κράτη μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης. Προς την κατεύθυνση αυτή βοηθάει και η συνεκτίμηση πολύτιμων συγκριτικών στοιχείων, που παρέχει η νομολογία του ΕΔΔΑ.

Τα τελευταία χρόνια η Ελλάδα έχει καταδικαστεί πολλές φορές για παραβίαση των δικαιωμάτων των θρησκευτικών μειονοτήτων από το ΕΔΔΑ. Ο καθηγητής κ. Κ. Μπέης επισημαίνει ότι “οι πελατειακές σχέσεις, των οποίων προς κάθε κατεύθυνση είναι δέσμια όλα τα ελληνικά κόμματα εξουσίας, τα εμποδίζουν να διακινδυνεύσουν το πολιτικό κόστος, το οποίο στην προκείμενη περίπτωση ασφαλώς θα τους επιφέρει....σύγκρουση με τα πιο αμόρφωτα και φανατισμένα στρώματα της επικρατούσας θρησκείας”. Ας τονίσουμε, τέλος, ότι κανένα κράτος της Ευρωπαϊκής Ένωσης πλην της Ελλάδας δεν έχει τόσες

²⁵ Δεν υπόκεινται σε γενικό ή ειδικό περιορισμό τα ακόλουθα δικαιώματα: το δικαίωμα στη ζωή (άρθρο 2), η απαγόρευση βασανιστηρίων (άρθρο 3), η απαγόρευση δουλείας (άρθρο 4 παρ.1), και η μη επιβολή ποινής άνευ νόμου (άρθρο 7). Βλ. Σχετικά Π. ΝΑΣΚΟΥ- ΠΕΡΡΑΚΗ, *Το άρθρο 15 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου .Θεωρητική και Νομολογιακή προσέγγιση*, Αθήνα-Κομοτηνή, Αντ. Σάκκουλας 1987, σε´.139επ.

καταδικαστικές αποφάσεις στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο για παραβιάσεις ατομικών δικαιωμάτων λόγω θρησκευτικών διακρίσεων.

1.3.2. Η διεθνής κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας

Από την εξέταση του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών, γίνεται αντιληπτό πως ο σεβασμός της θρησκευτικής ελευθερίας²⁶ αποτελεί έναν από τους καθοριστικούς παράγοντες για την απάλειψη κάθε μορφής διακρίσεων μεταξύ των ατόμων. Ειδικότερα, στο κεφάλαιο 1, με τίτλο «Σκοποί και Αρχές του ΟΗΕ», στο άρθρο 1 παρ. 3 διατυπώνεται ότι «η προαγωγή και ενθάρρυνση του σεβασμού των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών, χωρίς διάκριση θρησκείας, συνιστά έναν από τους σκοπούς του ΟΗΕ». Στο κεφάλαιο 4 με τίτλο «Καθήκοντα και εξουσίες της Γενικής Συνέλευσης» και στο άρθρο 13 παρ.1, εδ.β', καθορίζεται ότι «Η Γενική Συνέλευση θα εγκαινιάσει μελέτες και θα κάνει προτάσεις προς το σκοπό όπως υποβοηθήσει την πραγμάτωση των δικαιωμάτων και των ελευθεριών για όλους, χωρίς διάκριση θρησκείας».²⁷ Στο κεφάλαιο 9, με τίτλο «Διεθνής Οικονομική και Κοινωνική Συνεργασία» και ειδικότερα στο άρθρο 55, παρ.δ, προβλέπεται ότι «Προς το σκοπό της δημιουργίας συνθηκών σταθερότητας και ευημερίας που είναι αναγκαίες για την ανάπτυξη ειρηνικών και φιλικών σχέσεων μεταξύ των Εθνών, βασιζόμενες στο σεβασμό της αρχής της ισότητας και της αυτοδιάθεσης των λαών, τα Ηνωμένα Έθνη, θα ευνοήσουν τον καθολικό σεβασμό και τη διασφάλιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών για όλους, αδιακρίτως θρησκείας». Από τις ανωτέρω διατάξεις προκύπτει ότι η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης συγκροτεί έναν από τους βασικούς κανόνες. Η Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, που ψηφίστηκε από την ολομέλεια της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ στις 10.12.1948, αποτελεί την πρώτη διεθνή κωδικοποίηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ελευθεριών, που ενσαρκώνει το πνεύμα της Αμερικάνικης και Γαλλικής Διακήρυξης του 1776 και του 1789 αντίστοιχα.

²⁶ R. Clark, *The United Nations and Religious Freedom*, JILP 11(1978), σελ. Ι. 79επ.

²⁷ Βλ. H. Lauterpacht, *International Law and Human Rights*, 1968, σ. 147

Πιο συγκεκριμένα, η προστασία όλων των δικαιωμάτων και των ελευθεριών που προβλέπονται στην εν λόγω διακήρυξη, είναι δυνατή σε όλους χωρίς διάκριση αυτών λόγω θρησκείας (άρθρο 2). Το άρθρο 18 εξάλλου αποτελεί την κατεξοχήν προσδιοριστική διάταξη της θρησκευτικής ελευθερίας. Στο εν λόγω δικαίωμα «εξυπακούεται και το της ελευθερίας, της αλλαγής της θρησκείας ή της πίστεως ως και της ελευθερίας της τελέσεως της θρησκείας ή της πίστεως του ατόμου, είτε μόνον είτε εν κοινώ μετ' άλλων, τόσο δημοσίως όσο και κατ' ιδίαν, δια της διδασκαλίας, των συχνάσεων, της λατρείας και της τελέσεως των εξωτερικών τύπων». Συναφής είναι και η διάταξη του άρθρου 26 παρ.2, σύμφωνα με την οποία η εκπαίδευση πρέπει να αποβλέπει εις την πλήρη ανάπτυξη της ανθρώπινης προσωπικότητας και εις την ενίσχυση του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και θεμελιωδών ελευθεριών. Πρέπει να ευνοήσει την κατανόηση, την ανεκτικότητα και τη φιλία μεταξύ πάντων των εθνών και των φυλετικών ή θρησκευτικών ομάδων. Κατά τη διάταξη εξάλλου του άρθρου 16 παρ.1 «Από της εφηβικής ηλικίας ο ανήρ και η γυνή, άνευ περιορισμού τίνος ως προς τη φυλή, την εθνικότητα ή τη θρησκεία έχουν το δικαίωμα να νυμφεύονται και να ιδρύουν οικογένεια».

Ο Αφρικανικός Χάρτης της Banjul²⁸ για τα δικαιώματα του Ανθρώπου και των Λαών, περιλαμβάνει σημαντικές καινοτομίες σε σύγκριση με άλλες διεθνείς πράξεις. Η ελευθερία της συνείδησης και της θρησκείας (άρθρο 8) αναγνωρίζεται στα πλαίσια της παραδοσιακής αφρικανικής κοινωνίας και εκδηλώνεται πλην των μονοθεϊστικών θρησκειών, ιδίως με τη μορφή της προγονολατρείας και της άσκησης των θρησκευτικών καθηκόντων στις ανεξέλεγκτες φυσικές δυνάμεις. Η αναγνώριση εξάλλου της θρησκείας ως απόλυτης αξίας και ως στοιχείου κοινωνικής ανοχής φαίνεται από τις ειδικότερες διατάξεις της Σύμβασης, που προβλέπουν την απόλαυση όλων των δικαιωμάτων χωρίς διάκριση θρησκείας (άρθρο 2), την υποχρέωση του κράτους να συνδράμει την οικογένεια στο έργο της ως φύλακα της ηθικής και των παραδοσιακών αρχών, που της αναγνωρίζει το κοινωνικό σύνολο (άρθρο 18 παρ.2) καθώς και απαγόρευση της ομαδικής απέλασης των αλλοδαπών θρησκευτικών ομάδων (άρθρο 12 παρ.4, 5).

---

²⁸ Το Θεσμικό πλαίσιο του Χάρτη της Banjul, το ιδεολογικό του στίγμα, τις ουσιαστικές του διατάξεις καθώς και τους μηχανισμούς ελέγχου των υποχρεώσεων που αναλαμβάνουν τα συμβαλλόμενα κράτη μέρη, βλ. Σ. Περράκη, *Η διεθνής προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου*, Αθήνα-Κομοτηνή 1984, σ. 301 κε., 307 κε., 310 κε. και 325 κε.

Τέλος, η Τελική Πράξη του Ελσίνκι²⁹ αποτελεί την έκφραση της βούλησης των ευρωπαϊκών κρατών να αντιμετωπίσουν κατά τρόπο ουσιαστικό το πρόβλημα της ευρωπαϊκής ασφάλειας και συνεργασίας, με βάση ορισμένες αρχές του Διεθνούς Δικαίου. Ο σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών, συμπεριλαμβανομένης της ελευθερίας σκέψης, συνείδησης, θρησκείας και πίστης αποτελεί μια από τις διακηρυσσόμενες αρχές. Η συνεργασία εξάλλου μεταξύ των κρατών για την προαγωγή ανθρωπιστικών ιδίως θεμάτων τονώνει το κύρος και την αποτελεσματικότητα της διάταξης για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Γιατί, επιβάλλει στα κράτη να συνεργάζονται για την προώθηση των σχέσεών τους και μάλιστα σε τομείς που οι αρχές της Τελικής Πράξης καθόρισαν ως προέχουσες. Οι αντιπρόσωποι των κρατών που συμμετείχαν στη «Διάσκεψη για την Ασφάλεια και Συνεργασία στην Ευρώπη» συναντήθηκαν εκ νέου στη Μαδρίτη (11 Νοεμβρίου 1980 – 9 Σεπτεμβρίου 1983), σύμφωνα με τις διατάξεις της Τελικής Πράξης και βάσει άλλων συναφών κειμένων που υιοθετήθηκαν κατά τη διάρκεια των εργασιών της. Στην εν λόγω συνάντηση τα κράτη που συμμετείχαν δήλωσαν εκ νέου την αποφασιστικότητά τους να σέβονται πλήρως και να εφαρμόζουν τις αρχές της Τελικής Πράξης και με βάση αυτές «να προάγουν με όλα τα μέσα – θεωρητικά και πρακτικά – την αυξημένη αποτελεσματικότητά τους». Αποτέλεσμα των εν λόγω εργασιών υπήρξε το «Τελικό κείμενο της Διάσκεψης της Μαδρίτης για την ασφάλεια και συνεργασία της Ευρώπης», όπου τα συμμετέχοντα κράτη επιβεβαίωσαν μεταξύ άλλων, «ότι θα αναγνωρίζουν, θα σέβονται και επιπλέον συμφωνούν να αναπτύξουν κάθε απαραίτητη δραστηριότητα, για να εξασφαλίσουν την ελευθερία του ατόμου να κηρύττει και να ασκεί τα θρησκευτικά καθήκοντά του, μόνο ή από κοινού με άλλους σύμφωνα με τις επιταγές της συνείδησής του. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο θα συμβουλεύονται, όταν είναι αναγκαίο, τα θρησκευτικά δόγματα, τους θεσμούς και τους θρησκευτικούς οργανισμούς, που δρουν μέσα στα συνταγματικά πλαίσια των χωρών τους. Θα εξετάζουν ευνοϊκά αιτήσεις θρησκευτικών κοινοτήτων πιστών που ασκούν ή επιθυμούν να ασκήσουν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα μέσα στα συνταγματικά πλαίσια των χωρών τους, ώστε να τους απονεμηθεί το καθεστώς που προβλέπεται από τις χώρες τους για τα θρησκευτικά δόγματα, τους θεσμούς και τους θρησκευτικούς οργανισμούς».

---

²⁹ Το νομικό χαρακτήρα καθώς και τις αρχές της Τελικής Πράξης του Ελσίνκι, βλ. Α. Παπακώστα, *Η Τελική Πράξη του Ελσίνκι*, Αθήνα 1980, σ. 21 κε. και 30 κε.

1.4. Η θρησκευτική συνείδηση

Όπως προαναφέρθηκε, η θρησκευτική ελευθερία περιλαμβάνει αφενός την ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως και αφετέρου την ελευθερία της θρησκευτικής λατρείας³⁰. Θρησκευτική συνείδηση είναι η ενδιάθετη πίστη και η εξωτερίκευσή της προς οποιαδήποτε δόγμα για την υπόσταση του θείου³¹. Αναλύεται σε δύο περιεχόμενα, αφενός στο ότι ο καθένας μπορεί να πιστεύει σε οποιαδήποτε θρησκεία, αίρεση ή δόγμα (καταφατικό περιεχόμενο) και αφετέρου στο ότι ο καθένας μπορεί να μην ανήκει σε καμία θρησκεία ή να είναι άθεος (αποφατικό περιεχόμενο). Κατά το ισχύον Σύνταγμα η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη (άρθρο 13 παρ.1 εδ. α΄) και σημαίνει το δικαίωμα καθενός να πρεσβεύει ή να μην πρεσβεύει κάποιο δόγμα, καθώς και το δικαίωμα να εκδηλώνει ή όχι τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις. Το απαραβίαστο ισχύει για όλα τα όργανα της κρατικής εξουσίας³². Και μάλιστα, ο συντακτικός νομοθέτης καθορίζοντας τα όρια της θρησκευτικής συνείδησης, διασφαλίζει κάθε μορφή πραγμάτωσής της. Δηλαδή το πεδίο αναφοράς του σχετικού δικαιώματος συμπίπτει απόλυτα με το πεδίο προστασίας του. Η απολυτότητα της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν περιορισμοί από παρεμβάσεις της κρατικής εξουσίας στη διαδικασία της διαμόρφωσής τους. Έτσι η καταγραφή της στο Σύνταγμα δεν αποτελεί πλεονασμό, αλλά ρύθμιση χρήσιμη και αναγκαία, που επιτάσσει τους φορείς της κρατικής εξουσίας να ενισχύουν την ελεύθερη προαγωγή των θρησκευτικών ή μη φρονημάτων των πολιτών. Το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας συνιστά ένα ευρύτερο και συνθετότερο δικαίωμα, μία ενότητα που απαρτίζεται από μερικότερες ελευθερίες ή δικαιώματα εγγυημένα από το Σύνταγμα, που αποσκοπούν στην προστασία συγκεκριμένων εννόμων αγαθών συνυφασμένων με τις θρησκευτικές ή μη πεποιθήσεις του καθενός.

Καταρχάς, η θεωρία³³ παραδοσιακά κάνει δεκτό ότι η προκείμενη ελευθερία αναλύεται στο επιμέρους δικαίωμα να πρεσβεύει κανείς οποιαδήποτε θρησκεία και να τη μεταβάλλει οποτεδήποτε ή να την αποβάλει τελείως και να μην πρεσβεύει καμία θρησκεία. Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης περιλαμβάνει την ελευθερία επιλογής, διατήρησης, αλλαγής ή

³⁰ Θα αναλυθεί στην επόμενη ενότητα(2.5)

³¹ Βλ. Α. Δημητρόπουλο, *Συνταγματικά Δικαιώματα*, 2004, σ187

³² Κατά τον Ι. Μανωλεδάκη, *Έννοια υπηρεσίας κατ' άρθρο 70ΣτρΠΚ*. Η άρνηση στρατιώτη να προσευχηθεί δεν αποτελεί ανυπακοή. Διαταγή σε στρατιώτη να προσευχηθεί παραβιάζει την ελευθερία θρησκευτικής συνείδησης (Γνωμοδότηση), Αρμ. (1981), σελ14επ.

³³ Βλ. Π. Δαγτόγλου, *Ατομικά Δικαιώματα* (τόμος α΄), Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή, 1991, σελ.369επ., Ι. Κονιδάρη, *Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή, 2000, σελ.49επ., Α. Μάνεση, *ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ (Ατομικές ελευθερίες)* γ΄ έκδοση, Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1982, σελ.251επ.

εγκατάλειψης μίας συγκεκριμένης θρησκείας, καθώς και της επιλογής ή εγκατάλειψης της θρησκείας εν γένει, της αθρησκείας ή της αθεΐας, χωρίς την επέλευση οποιωνδήποτε δυσμενών συνεπειών. Άρα καθένας δικαιούται να ζει και να συμπεριφέρεται σύμφωνα με τις θρησκευτικές ή άθρησκες πεποιθήσεις του. Η θρησκευτική ελευθερία υπό τη μορφή αυτή είναι ανεπίδεκτη περιορισμών. Δεν έχει εν προκειμένω σημασία η διάκριση σε θρησκεία επικρατούσα και σε θρησκείες γνωστές ή μη γνωστές, γιατί η ελευθερία αυτή υπάρχει και για κάποιον που επιλέγει θρησκεία “μη γνωστή” κατά τη συνταγματική έννοια. Η αναφορά σε γνωστές θρησκείες στο άρθρο 13 παρ.2 του Συντάγματος γίνεται σε συσχετισμό με την άσκηση λατρείας. Στην παρ. 1, όπου κατοχυρώνεται το απαραβίαστο της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης, δεν διαφαίνεται ούτε υποψία περιορισμού. Επομένως, κάλλιστα μπορεί να επιλέξει κάποιος θρησκεία, της οποίας η λατρεία προσκρούει στη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη και είναι, κατά συνέπεια, απαγορευμένη. Απλώς, η επιλογή μίας τέτοιας θρησκείας δεν απαλλάσσει από την υποχρέωση εκπλήρωσης των υποχρεώσεων προς το κράτος και συμμόρφωσης προς τους νόμους.

Επιπρόσθετα, η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης περιλαμβάνει το δικαίωμα του ατόμου να εκδηλώνει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις και να τις διακηρύσσει ή διαδίδει ασκώντας όλα τα ατομικά του δικαιώματα (ελευθερία γνώμης, προφορικής, έγγραφης ή δια του τύπου, δικαίωμα συνάθροισης και συνεταιρισμού για θρησκευτικούς λόγους, ελευθερία θρησκευτικής/μη θρησκευτικής εκπαίδευσης) ή ,αντίστοιχα , να τις αποσιωπά. Περιλαμβάνει με άλλα λόγια το δικαίωμα του ατόμου να εκδηλώνει και να διακηρύσσει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις γραπτώς ή προφορικώς, ατομικώς ή ομαδικώς, δικαίωμα που συνταγματικώς ερείδεται στο άρθρο 13 παρ. 1, και όχι στη γενική διάταξη του άρθρου 14 παρ.1 Σ. Το δικαίωμα της ελεύθερης εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων προστατεύεται και με αρνητική μορφή, δηλαδή ως δικαίωμα του ατόμου να μην αποκαλύπτει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, εκτός αν από αυτές εξαρτώνται δικαιώματα ή υποχρεώσεις. Η άσκηση του συγκεκριμένου δικαιώματος πέρα από τους γενικούς περιορισμούς της θρησκευτικής ελευθερίας (άρθρο 13 παρ.2 και 4 Σ.) δεν πρέπει να ασκείται κατά τρόπο που να στοιχειοθετεί το αδίκημα του προσηλυτισμού³⁴. Συνεπώς, δε νοείται υποχρέωση του ατόμου να εκδηλώνει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις ούτε μπορεί να υποχρεωθεί σε πράξεις ή παραλείψεις που προϋποθέτουν πίστη σε ορισμένη θρησκεία, το κράτος όμως μπορεί να υποβάλλει το παραπάνω δικαίωμα σε περιορισμούς για λόγους δημόσιας τάξης. Το θετικό περιεχόμενο της θρησκευτικής συνείδησης, δηλαδή η νομικά κατοχυρωμένη δυνατότητα του ατόμου να

³⁴ Βλ. παρακάτω στην ενότητα 2.6.

εκφράζει τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις και το «δικαίωμα του μη ερωτάσθαι και σιωπών»³⁵ του ατόμου σχετικά με αυτές (αρνητικό περιεχόμενο), καθώς και η σχέση μεταξύ τους απασχόλησε έντονα τη νομολογία του ΣΤΕ και πιο συγκεκριμένα το ζήτημα της υποχρεωτικής αναγραφής του θρησκεύματος σε δημόσια έγγραφα. Με αφορμή λοιπόν το ζήτημα της αναγραφής του θρησκεύματος στο δελτίο ταυτότητας, το ΣΤΕ, με τις αποφάσεις 2281/2001³⁶, 2283/2001³⁷, 2284/2001³⁸ και 2285/2001³⁹, προσδιόρισε με σαφήνεια το θετικό και αρνητικό περιεχόμενο του εν λόγω δικαιώματος, καθώς και τη σχέση των δύο αυτών διαφορετικών εκφάνσεων της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης. Πάνω σε αυτό το ειδικότερο δικαίωμα της θρησκευτικής συνείδησης, δηλαδή της ελευθερίας εκδήλωσης ή αποσιώπησης των θρησκευτικών πεποιθήσεων, στηρίζεται και η άποψη ότι η αναγραφή του θρησκεύματος στις ταυτότητες είναι αντισυνταγματική, όχι μόνο όταν είναι υποχρεωτική (άρθρο 3 παρ.2 εδ. α' ν.1988/1991), αλλά και όταν είναι προαιρετική (όπως προέβλεπε το άρθρο 3 παρ. 2 ν. 1599/1986), διότι και στην περίπτωση αυτή από την απουσία δηλώσεως τεκμαίρεται η ύπαρξη ή η έλλειψη θρησκευτικών πεποιθήσεων⁴⁰. Εξάλλου υπέρ της μη αναγραφής του θρησκεύματος φαίνεται να συνηγορεί αφενός η πολιτική φύση και αφετέρου ο σκοπός της ταυτότητας.

Το δικαίωμα για θρησκευτική ισότητα⁴¹, δηλαδή τη μη δυσμενή μεταχείριση ατόμων ή ομάδων ομόθρησκων με κριτήρια τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, εμπεριέχεται αναμφίβολα στην ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως. Το δικαίωμα αυτό της ίσης μεταχείρισης ανεξαρτήτως θρησκευτικών πεποιθήσεων συνδυάζεται με τη συνταγματικώς κατοχυρωμένη αρχή της ισότητας του άρθρου 4 Σ. και βρίσκει ένα επιπλέον έρεισμα στο εδ. β' της παρ. 1 του άρθρου 13 του Συντάγματος. Η αναφορά πάντως του τελευταίου στα ατομικά

³⁵ Η εύστοχη αυτή φράση ανήκει στους Σβώλο/Βλάχο, , *Το Σύνταγμα της Ελλάδος :ερμηνεία, ιστορία, συγκριτικόν δίκαιον*, Αθήναι, 1954 σελ.68

³⁶ Ελλ. Δνη. 42 (2001), σελ 959 επ.

³⁷ Το Σ 27 (2001), σελ.1026επ.

³⁸ Το Σ27 (2001), σελ 1048επ.

³⁹ Το Σ27 (2001), σελ1069επ.

⁴⁰ Βλ Ι. Κονιδάρη , *Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2000, σελ.49

⁴¹ Το δικαίωμα της θρησκευτικής ισότητας κατοχυρώνεται και στα Συντάγματα πολλών ευρωπαϊκών κρατών. Σύμφωνα με το άρθρο 2 του Συντάγματος της Γαλλίας "Η Γαλλία είναι Δημοκρατία αδιαίρετη, ανεξίθρησκη, ισοτιμική και κοινωνική. Εξασφαλίζει την ισότητα απέναντι στους νόμους όλων των πολιτών χωρίς διάκριση καταγωγής, φυλής ή θρησκείας. Σέβεται όλες τις πίστεις", βλ. Γ. Νικολούδη, *Το Σύνταγμα της Ευρώπης των 9 (Ε.Ο.Κ.)*, 1974, α.60. Κατά το άρθρο 3 παρ.3 του Συντάγματος της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας, "Για κανέναν δεν επιτρέπεται επιζήμια η προνομιακή μεταχείριση που να έχει σχέση με το φύλο, την καταγωγή, τη φυλή, τη γλώσσα, την πατρίδα και τον τόπο προέλευσής του, με τη θρησκεία, τα θρησκευτικά ή πολιτικά του φρονήματα.", βλ. Γ. Νικολούδη ,οπ.π., σημ.19, σελ.82.

και πολιτικά δικαιώματα είναι πρόδηλα ενδεικτική. Ούτε των κοινωνικών δικαιωμάτων ούτε και κανενός άλλου δικαιώματος, από όσα προβλέπουν το Σύνταγμα και οι νόμοι, μπορεί καταρχήν να εξαρτηθεί η απόλαυση από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του ενδιαφερομένου⁴². Εξίσου ενδεικτική είναι και η αναφορά του άρθρου 5 παρ. 2 εδ. α΄ Συντάγματος στην προστασία της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας αδιακρίτως θρησκευτικών πεποιθήσεων. Συνεπώς και τα άλλα έννομα αγαθά, πέρα από τη ζωή, την τιμή και την ελευθερία, οφείλουν να προστατεύονται χωρίς καμία διάκριση θρησκευτικών πεποιθήσεων. Σε σύγκριση με τη γενική αρχή της ισότητας του άρθρου 4 παρ. 1 Συντάγματος, η θρησκευτική ισότητα έχει έναν περισσότερο τυπικό-αριθμητικό χαρακτήρα, αφού από την ύπαρξη διαφορετικών θρησκευτικών πεποιθήσεων κατά κανόνα δεν προκύπτει διαφορά πραγματικών καταστάσεων ικανή να δικαιολογήσει διαφοροποιημένες ρυθμίσεις. Επιπλέον όμως η θρησκευτική ισότητα έχει και ευρύτερη έκταση, διότι φορείς της θρησκευτικής ελευθερίας και άρα της θρησκευτικής ισότητας είναι και οι αλλοδαποί. Γίνεται έτσι δεκτό ότι αντίκειται στο άρθρο 13 παρ. 1 του Συντάγματος αιτιολογία απόφασης για την απόρριψη αίτησης πολιτογράφησης αλλοδαπού, κατά το μέρος της που αναφέρεται στις θρησκευτικές του πεποιθήσεις⁴³. Γενικά, θρησκευτική ισότητα σημαίνει ότι το κράτος αντιμετωπίζει όλα τα άτομα κατά τρόπο ομοιόμορφο και απαγορεύεται η εισαγωγή εξαιρέσεων που διασπούν τον ενιαίο χαρακτήρα της ρύθμισης. Αυτό κυρίως έχει σημασία όταν πρόκειται να καταληφθεί κάποια δημόσια θέση ή αξίωμα και συνεπώς είναι τελείως αντίθετη προς το δικαίωμα αυτό η πρακτική διορισμού μόνο οπαδών της επικρατούσας θρησκείας στα σώματα ασφαλείας και μόνο ορθοδόξων εκπαιδευτικών στη δημόσια εκπαίδευση. Συνεπώς, δεν μπορεί να θεσπιστεί από τον κοινό νομοθέτη ως προσόν ή κόλλημα για την κατάληψη παραδείγματος χάρη θέσης εκπαιδευτικού λειτουργού ή για τη μεταβολή της υπηρεσιακής του κατάστασης η πίστη ή η έλλειψη πίστης σε ορισμένο θρήσκευμα εκτός βέβαια αν τούτο εξυπακούεται από τη φύση της δημοσίας θέσης, εάν δηλαδή οι θρησκευτικές πεποιθήσεις, ή έλλειψή τους, είναι ασυμβίβαστες με τα συγκεκριμένα καθήκοντα (π.χ. καθηγητή θρησκευτικών). Στην ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης αντίκειται κάθε είδος εξαναγκασμού σε πράξη ή παράλειψη που δεν συμπορεύεται με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις του ατόμου. Απαγορεύεται λοιπόν ο εξαναγκασμός σε θρησκευτική πράξη ή αποχή, ή η αναγκαστική παρακώλυση συμπεριφοράς που επιβάλλεται από τη θρησκεία ενός ατόμου. Έτσι αλλόθρησκοι ή ετερόδοξοι μαθητές, στρατιώτες ή τρόφιμοι ιδρυμάτων δεν επιτρέπεται να υποχρεωθούν να λάβουν μέρος σε πρωινή προσευχή ή σε εκκλησιασμό κατά το τυπικό της επικρατούσας θρησκείας, να καταναλώσουν τροφή

⁴² ΣΤΕ 194/1987, ΝοΒ 1987, σελ. 607.

⁴³ ΣΤΕ 160/1990, ΝοΒ 1991, σελ. 142.

απαγορευμένη από το θρήσκευμά τους κ.ο.κ. Άμεση σχέση με το δικαίωμα αυτό έχει το ζήτημα του όρκου και ειδικότερα εκείνου που υποχρεούται να δώσει ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας κατά την ανάδειξή του (άρθρο 33 παρ.2 Σ.). Παρόλο που μεταξύ των προσόντων του Ανώτατου Άρχοντα δεν αναφέρεται πλέον η ιδιότητα του Ορθόδοξου Χριστιανού, πριν την ανάληψη των καθηκόντων του, ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας ορκίζεται “εις το όνομα της Αγίας και Ομοούσιου και Αδιαιρέτου Τριάδος”. Σχετικά με το ζήτημα αυτό έχουν υποστηριχθεί πολλές απόψεις, ενώ εκείνη η άποψη που τείνει να επικρατεί είναι αυτή που υποστηρίζει πως και σε αυτή την περίπτωση θα μπορούσε να εφαρμοσθεί αναλογικώς η διάταξη που προβλέπει τον όρκο αλλόθρησκων ή αλλόδοξων βουλευτών με βάση το άρθρο 59 παρ.2 Σ.⁴⁴

Εκφάνσεις της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης είναι το δικαίωμα σύστασης θρησκευτικών ενώσεων (πρβλ. και άρθρο 12 του Συντάγματος), το δικαίωμα ανάληψης ενεργών καθηκόντων στην οικεία εκκλησιαστική, ή θρησκευτική κοινότητα όπως είναι και τα καθήκοντα του ιερέως, επίσης το δικαίωμα συμμετοχής σε μοναχικό βίο, το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι για θρησκευτικούς σκοπούς, καθώς και το δικαίωμα διοικήσεως σύμφωνα με τους ιδιαίτερους κανόνες καθεμιάς θρησκευτικής κοινότητας.⁴⁵

Ιδιαίτερα εξαιρετικής σημασίας είναι το δικαίωμα της θρησκευτικής εκπαίδευσής αφενός ως δικαίωμα ανατροφής και μορφώσεως των ανηλίκων, αφετέρου ως δικαίωμα συστάσεως και λειτουργίας θρησκευτικών εκπαιδευτηρίων. Το θέμα αυτό θα αναπτυχθεί εκτενώς στο δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας ειδικά ως προς το πρώτο σκέλος του δικαιώματος. Εδώ αρκεί να αναφερθεί συνοπτικώς πως το δικαίωμα επιλογής θρησκεύματος και θρησκευτικής εκπαίδευσής των ανηλίκων ανήκει στους γονείς από κοινού ως μέρος της γονικής μέριμνας στα πλαίσια άσκησης της επιμέλειας του ανηλίκου (άρθρα 1510 και 1518 ΑΚ). Πρόβλημα γεννάται όταν οι γονείς έχουν επιλέξει τη μη θρησκευτική διαπαιδαγώγηση για το ανήλικο τέκνο τους, δηλαδή την αθεΐα, ενώ αντίθετα με βάση το άρθρο 16 παρ.2 Σ. βασική αποστολή του Κράτους είναι η παροχή παιδείας, η οποία αποσκοπεί και στην ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης. Η απάντηση στον παραπάνω προβληματισμό είναι πως το Κράτος από τη μία πλευρά εξαντλεί την υποχρέωση που επιτάσσει το Σύνταγμα με την πρόβλεψη της θρησκευτικής διδασκαλίας, ενώ παράλληλα οι γονείς από την άλλη διατηρούν το δικαίωμα να αποσύρουν το τέκνο τους από τη διδασκαλία των θρησκευτικών, τον εκκλησιασμό και την προσευχή. Σχετικά με το δικαίωμα συστάσεως και λειτουργίας ιδιωτικών θρησκευτικών

---

⁴⁴ Ι. Κονιδάρης, ό.π., σελ.51

⁴⁵ Ι. Κονιδάρης, ό.π. Σελ 50

εκπαιδευτηρίων από αλλόθρησκους ή αλλόδοξους , αυτό με βάση το άρθρο 16 Σ. ασκείται μέσα στο πλαίσιο της γενικής νομοθεσίας για την παιδεία.

1.5. Η θρησκευτική λατρεία

Σπουδαία εκδήλωση της θρησκευτικής ελευθερίας αποτελεί η ελευθερία της λατρείας. Η λατρεία αποτελεί μορφή ανθρώπινης συμπεριφοράς, σύνολο μερικότερων ενεργειών του ανθρώπου, οι οποίες κατά την αντίληψη του ενεργούντος και σύμφωνα με το δόγμα στο οποίο πιστεύει, εκδηλώνουν την πίστη του προς το θείο. Η ελευθερία της λατρείας συνίσταται στο δικαίωμα να ασκεί ο καθένας απρόσκοπτα κατά άτομο ή από κοινού με άλλους τα θρησκευτικά του καθήκοντα ή να εκδηλώνει αδέσμευτα με εξωτερικές ενέργειες την πίστη του. Με άλλα λόγια, η λατρεία είναι εξωτερίκευση της πίστης και των θρησκευτικών συναισθημάτων ή η άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων με συγκεκριμένες διαδικασίες και μορφές, συνήθως τελετουργικές. Η κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας κρίνεται στο βαθμό που προστατεύεται η ελευθερία της λατρείας, γιατί η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης χωρίς την ελεύθερη έκφραση των θρησκευτικών πεποιθήσεων είναι ανολοκλήρωτη. Η σχέση τους είναι συνυφασμένη και αλληλοσυμπληρωματική, αφού αντίστοιχα η λατρεία προϋποθέτει τη θρησκευτική συνείδηση και μάλιστα θετική και ενταγμένη σε ορισμένο θρήσκευμα ή δόγμα, του οποίου και αποτελεί εκδήλωση. Η εξωτερίκευση της πίστης των θρησκευτικών συναισθημάτων με ενέργειες και εκδηλώσεις μπορεί να γίνεται είτε ατομικά είτε ομαδικά είτε ιδιωτικά είτε δημόσια.⁴⁶ Στοιχείο της λατρείας είναι και το δικαίωμα για ανέγερση κτιρίων κατάλληλων για την άσκησή της. Η ελευθερία της θρησκευτικής λατρείας περιβάλλεται και με την ποινική προστασία του Κράτους κατά οποιουδήποτε προσπαθεί κακόβουλα να εμποδίσει ή να διαταράξει μια ανεκτή θρησκευτική συνάθροιση (άρθρο 200 παρ.1 ΠΚ). Με την παρ.2 του ίδιου άρθρου τιμωρείται “όποιος μέσα σε εκκλησία ή σε τόπο προορισμένο για θρησκευτική συνάθροιση ανεκτή κατά το πολίτευμα ενεργεί υβριστικά ανάρμοστες πράξεις”.

Το ισχύον Σύνταγμα (άρθρο 13 παρ. 2) ορίζει ότι «Κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη και τα σχετικά με τη λατρεία της τελούνται ανεμπόδιστα υπό την προστασία των νόμων». Το δικαίωμα της ελεύθερης άσκησης της λατρείας τελεί κάτω από κάποιους οιονεί περιορισμούς που απορρέουν από την παραπάνω διάταξη του Συντάγματος. Οι συγκεκριμένοι περιορισμοί, αν και μειώνουν την ελεύθερη ανάπτυξη των θρησκευτικών πεποιθήσεων , εντούτοις επιβάλλονται για λόγους γενικότερου δημοσίου και κοινωνικού συμφέροντος. Εξάλλου

⁴⁶ Βλ. Α. Μάνεση, οπ.π., σ.253, «Η λατρεία μπορεί να γίνεται είτε ατομικά είτε ομαδικά...είτε σε ειδικά ιδρύματα ή χώρους αφιερωμένους στη λατρεία του Θεού (ναούς , ευκτήριους οίκους, τεμένη, συναγωγές) είτε στο ύπαιθρο (λιτανείες, τελετές, κηδείες)»

αποσκοπούν στη διασφάλιση των προϋποθέσεων εκείνων που θα καταστήσουν ευχερέστερη και πληρέστερη την απόλαυση του συγκεκριμένου δικαιώματος από όλους τους πολίτες.

Το ατομικό δικαίωμα για την ελεύθερη άσκηση της λατρείας, τόσο της δημόσιας όσο και της ιδιωτικής, προϋποθέτει τον χαρακτηρισμό της θρησκείας ως γνωστής.⁴⁷ Το Σύνταγμα του 1952 όρισε ρητά ότι «πάσα γνωστή θρησκεία είναι ελευθέρα», ενώ τα Συντάγματα του 1864 και 1911 χρησιμοποιούσαν τη λέξη «ανεκτή». Γνωστή δεν σημαίνει αναγνωρισμένη θρησκεία, αλλά θρησκεία που μπορεί να τη «γνωρίσει» οποιοσδήποτε, δηλαδή θρησκεία «προσιτή» στον καθένα. Γνωστή είναι η θρησκεία που έχει φανερές δοξασίες, της οποίας τα δόγματα και οι αρχές δεν είναι κρυφές. Για τον καθορισμό της «γνωστής θρησκείας» δεν έχει σημασία, αν πρόκειται για παλιά ή νέα θρησκεία ή για αίρεση γνωστής θρησκείας. Εάν πάντως και για όσες περιπτώσεις, δεν πρόκειται για θρησκεία «γνωστή» υπό αυτή την ειδική έννοια, τότε αυτή δεν προστατεύεται, ακόμα και εάν δεν αποδεικνύεται ότι η (κρυφή) άσκηση της λατρείας της, προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη. Αλλά και αντιστρόφως, εάν και εφόσον η άσκηση της λατρείας κάποιας θρησκείας προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη, τότε η λατρεία αυτή είναι απαγορευμένη και μπορεί να παρεμποδισθεί από την πολιτεία, ακόμα και όταν η θρησκεία αυτή είναι γνωστή. Η νομολογία σχετικά με την ερμηνεία του εν λόγω όρου είναι πλούσια. Έτσι το Συμβούλιο της Επικρατείας έκρινε με αποφάσεις του ως γνωστή θρησκεία την αίρεση των Μαρτύρων του Ιεχωβά ή χιλιαστών⁴⁸, καθώς και των Αντβενιστών της Εβδόμης Ημέρας.⁴⁹ Καθοριστικές ήταν και οι αποφάσεις του Δικαστηρίου με αριθμό 2105/1975 και 2106/1975, οι οποίες έκριναν ότι με τη διατύπωση του άρθρου 1371ΑΚ ως θρήσκευμα αναγνωρισμένο εν τη ημεδαπή νοείται γνωστή θρησκεία κατά την έννοια της σχετικής συνταγματικής ρύθμισης (άρθρο 13 παρ.2 Σ.). Με την κρίση αυτή του Συμβουλίου της Επικρατείας, έλαβε τέλος η διχογνωμία που επικρατούσε για το αν προϋποτίθεται οποιαδήποτε πράξη (έγκριση ή άδεια) της πολιτείας ή της επικρατούσας θρησκείας για την αναγνώριση των θρησκευμάτων, γεγονός που θα περιόριζε ουσιωδώς την θρησκευτική ελευθερία.⁵⁰

⁴⁷ Βλ. Α. Σβώλου- Γ. Βλάχου για την έννοια της γνωστής θρησκείας, όπ.π., σημ.14, σελ.42: “Γνωστή θρησκεία σημαίνει απλώς θρησκείαν φανεράν, έχουσαν δόγματα φανερά και όχι κρυφά και λατρείαν φανεράν, μη αποτελούσαν δηλαδή αθέμιτον ένωσιν ή μυστικήν εταιρίαν ή οργάνωσιν προς παρανόμους σκοπούς.”

⁴⁸ 2106/1975 ΤοΣ. 1, σελ. 894

⁴⁹ 2139/75, ΤοΣ. 2, σελ. 240

⁵⁰ Βλ. Σ. Τρωϊάνου, *Πορίσματα εκ της εκκλησιαστικής νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας των ετών 1974-1978*, “Τιμ. Τομ. Του Συμβουλίου της Επικρατείας 1929-1979”, τομ.1, Αθηναι-Κομοτηνή 1979, σ.541

Το Σύνταγμα, ορίζοντας στο εδ. β΄ της παρ.2 του άρθρου 13 Σ. ότι η άσκηση της λατρείας δεν επιτρέπεται να προσβάλλει την δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη, θέτει έναν ακόμη ευθύ περιορισμό στο δικαίωμα αυτό, εκείνον της τήρησης των γενικών ρητρών. Παρόλο που το Σύνταγμα διακρίνει τις δύο έννοιες, θα μπορούσε να υποστηριχθεί πως στην ευρεία έννοια της δημόσιας τάξης περιλαμβάνεται και η έννοια των χρηστών ηθών. Υποστηρίζεται πως ο συντακτικός νομοθέτης χρησιμοποιεί τον όρο «χρηστά ήθη» - έννοια ευρύτερη από αυτές που χρησιμοποιούνται στο άρθρο 11 του Συντάγματος – για να διευκολύνει έτσι τον αποτελεσματικότερο έλεγχο των θρησκευτικών συναθροίσεων (πρβλ. και άρθρο 5 παρ. 1 του Σ.). Η δημόσια τάξη αποτελεί ένα μέτρο στάθισης στην άσκηση της λατρείας, μία αξιολογική έννοια που, την οποία δεν επιτρέπεται να διαταράξει ή να θέσει σε κίνδυνο ο πολίτης κατά την άσκηση των ατομικών του δικαιωμάτων. Η έννοια της δημόσιας τάξης προσεγγίζει περισσότερο εκείνη του άρθρου 33ΑΚ, ενώ όταν αναφερόμαστε σε αυτήν, εννοούμε το σύνολο των θεμελιωδών εκείνων πολιτικών, κοινωνικών, οικονομικών και ηθικών αρχών και αντιλήψεων που επικρατούν στην Ελλάδα σε συγκεκριμένη χρονική περίοδο.⁵¹ Χρηστά ήθη είναι οι θεμελιώδεις, γενικές και βασικές αντιλήψεις για την ηθική. Σε συσχέτισμό με το δικαίωμα της θρησκευτικής λατρείας, η έννοια των χρηστών ηθών αποδίδεται ως σύνολο διαμορφωμένων αντιλήψεων για τη φύση της θρησκευτικής λατρείας, ρυθμιστικών της κοινωνικής συμπεριφοράς. Η τήρησή τους αποτελεί αντικειμενική εκτίμηση της λατρευτικής ευθύτητας και ορθότητας, που ανταποκρίνεται στην κοινωνική δεοντολογία, ενώ η παράβασή τους επισύρει όχι μόνο κοινωνικές αλλά και νομικές κυρώσεις. Τα χρηστά ήθη διέπουν και προσδιορίζουν το σύνολο της έννομης τάξης. Δεν συνιστούν μόνο άμεσο περιορισμό που απορρέει από το Σύνταγμα αλλά και έμμεσο που ασκείται από τον κοινό νομοθέτη, καθώς του παρέχουν εξουσιοδότηση να θεσπίσει επεμβάσεις στα ατομικά δικαιώματα και να απαγορεύσει τρόπους συμπεριφοράς εξαιτίας της μη εναρμόνισής του προς αυτά. Η εκ μέρους των νομοθετικών και κρατικών οργάνων ερμηνεία των χρηστών ηθών υπόκειται στο συνεχή ερμηνευτικό έλεγχο των δικαστηρίων⁵², καθώς και το ποιες θρησκευτικές πεποιθήσεις έρχονται σε αντίθεση με τις γενικές ρήτρες της δημόσιας τάξης και των χρηστών ηθών κρίνεται σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση από τον δικαστή αντικειμενικά και σε τελευταία ανάλυση με βάση τις αντιλήψεις της πλειονότητας των μελών της ελληνικής κοινωνίας.

Σύμφωνα με τη ρητή διατύπωση του Συντάγματος στην παρ.4 του άρθρου 13, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν μπορούν να αποτελέσουν δικαιολογία για να απαλλαγεί

⁵¹ Βλ. Ι. Κονιδάρη, όπ.π, σελ.57

⁵² Βλ. Κ. Betermann, *Περιορισμοί των ατομικών ελευθεριών* (μετ. Κ. Κεραμέα), Αρμ. ΙΘ' (1965), σελ.272

κάποιος από τις υποχρεώσεις του προς το κράτος. Ο πολίτης δεν μπορεί να απαιτήσει ευμενείς διακρίσεις λόγω της θρησκείας που πρεσβεύει, αφού το κράτος τηρεί στάση ουδετερότητας έναντι όλων των γνωστών θρησκειών. Αν λοιπόν υπάρχει σύγκρουση μεταξύ των υποχρεώσεων του πολίτη απέναντι στο Κράτος, τις οποίες κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί επικαλούμενος τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η εκπλήρωση των φορολογικών υποχρεώσεων του πολίτη απέναντι στο Κράτος, τις οποίες κανένας δεν μπορεί να αρνηθεί επικαλούμενος τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις. Σημαντικής σημασίας είναι και το ζήτημα των στρατιωτικών υποχρεώσεων από τους αντιρρησίες συνείδησης, δηλαδή από εκείνα τα άτομα που για λόγους θρησκευτικούς ή ιδεολογικούς αποκρούουν είτε την στράτευση είτε την ένοπλη υπηρεσία στο στράτευμα. Στο Σύνταγμα καθιερώνεται αδιακρίτως για όλους του Έλληνες η υποχρέωση να συντελούν στην άμυνα της πατρίδας (άρθρο 4 παρ. 6Σ.). Ο Ν2510/1997 προβλέπει την άσπλη ή εναλλακτική θητεία για όσους επικαλούνται τις θρησκευτικές ή ιδεολογικές τους πεποιθήσεις προκειμένου να μην εκπληρώσουν τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις για λόγους συνειδήσεως. Η συνταγματική κατοχύρωση της θρησκευτικής ελευθερίας δεν σημαίνει ότι κάθε νομοθέτημα δεν μπορεί να θέσει περιορισμούς στην απόλαυση του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας. Όμως η υποχώρηση του συγκεκριμένου δικαιώματος με νόμο είναι δυνατή μόνο αν αποσκοπεί στην προστασία αγαθού, που έχει ιδιαίτερη σημασία για το κοινωνικό σύνολο. Επομένως, οι θρησκευτικές πεποιθήσεις δεν μπορούν να αποτελέσουν δικαιολογία για να αρνηθεί κανείς τη συμμόρφωσή του στους νόμους, οι οποίοι πάντως θα πρέπει να αφορούν στην προάσπιση σπουδαίου εννόμου αγαθού που ενδιαφέρει το κοινωνικό σύνολο και επίσης προστατεύεται από το Σύνταγμα, όπως είναι η δημόσια υγεία, η εθνική άμυνα κτλ.

Ένας τελευταίος περιορισμός που τίθεται στην ελευθερία της θρησκευτικής λατρείας είναι με βάση το εδάφιο γ' της παραγράφου 2 του άρθρου 13 Σ. είναι η απαγόρευση προσηλυτισμού, για τον οποίο ασχολείται εκτενέστερα η επόμενη ενότητα (2.6.)

1.6. Ο προσηλυτισμός και η απαγόρευσή του

Το Σύνταγμα ρητώς ορίζει στο εδάφιο γ' της παρ.2 του άρθρου 13 πως ο προσηλυτισμός απαγορεύεται. Παρόλο που δεν πρόκειται για μια καινούργια διάταξη, αποτελεί εντούτοις καινοτομία του ισχύοντος Συντάγματος, καθώς η απαγόρευση ασκήσεως προσηλυτισμού αφορά πλέον σε κάθε γνωστή θρησκεία και όχι μόνο κατά της επικρατούσας θρησκείας, όπως παλαιότερα. Η απαγόρευση του προσηλυτισμού είναι ο πιο ιδιόζων περιορισμός στην άσκηση

της θρησκευτικής λατρείας.⁵³ Ο άνθρωπος ως πνευματικό και κοινωνικό όν έχει την τάση να καθιστά κοινωνούς των πεπαιθώσεών του και άλλους συνανθρώπους του και στην επιδίωξή του αυτή ενεργεί κάποιες φορές κατά τρόπο ανεξέλεγκτο, γεγονός που επιτρέπει την κρατική εξουσία να θεσπίζει δικαιικές περιστολές κατά την άσκηση της θρησκευτικής λατρείας⁵⁴.

Ως προς την έννοιά του⁵⁵, προσηλυτισμός σημαίνει προσεταιρισμός ορισμένου προσώπου, το οποίο πρεσβεύει διαφορετικές πεπαιθήσεις από τις δικές μου, στις δικές μου πεπαιθήσεις. Υπό ευρεία έννοια λοιπόν πέρα του θρησκευτικού υπάρχουν και άλλα είδη προσηλυτισμού, όπως πχ ο πολιτικός προσηλυτισμός, δηλαδή ο προσεταιρισμός σε ορισμένες πολιτικές πεπαιθήσεις ανθρώπων αντιφρονούντων. Συνήθως, όμως, ο όρος χρησιμοποιείται στον θρησκευτικό χώρο και έλκει την καταγωγή του από τον όρο προσήλυτος, με τον οποίο χαρακτηρίζονταν εκείνοι εκ των μη ιουδαίων οι οποίοι είχαν προσχωρήσει στον ιουδαϊσμό⁵⁶. Πιο αναλυτικά, ως προσηλυτισμός νοείται η άμεση ή έμμεση προσπάθεια διείσδυσης στη θρησκευτική συνείδηση ετερόδοξων ή ετερόθρησκων, με σκοπό τη μεταβολή του περιεχομένου της. Για να πραγματοποιηθεί ο σκοπός αυτός, συνυφαίνονται ιδίως παροχές ή υποσχέσεις παροχών, υλικών ή ηθικών, με απατηλά μέσα, με κατάχρηση της απειρίας ή εμπιστοσύνης, με εκμετάλλευση της ανάγκης και της πνευματικής αδυναμίας των άλλων.

Όσον αφορά τη νομική φύση του, ο προσηλυτισμός αποτελεί φραγμό στη θρησκευτική ελευθερία και απαγορευμένη μορφή θρησκευτικής δράσης. Η απαγόρευσή του δεν συρρικνώνει το περιεχόμενο, αλλά ρυθμίζει συμπεριφορά που βρίσκεται πέρα από το περιεχόμενο της θρησκευτικής ελευθερίας. Συνιστά επομένως οιονεί περιορισμό και όχι γνήσιο, καθώς δεν πρόκειται για ελάτπωση του προστατευτικού κύκλου του δικαιώματος, ακριβώς γιατί η απαγορευμένη συμπεριφορά βρίσκεται εκτός από τα δικαιικά όρια. Η ανθρώπινη δράση δεν ανήκει στο περιεχόμενο του δικαιώματος, αλλά βρίσκεται έξω από αυτό. Οι οιονεί περιορισμοί αφορούν αποδοκιμαζόμενη, απαγορευμένη συμπεριφορά που έχει ξεπεράσει τα επιτρεπόμενα όρια δράσης και επομένως δεν προστατεύεται. Έτσι η άσκηση των θρησκευτικών δικαιωμάτων είναι ελεύθερη, όμως στην ελευθερία αυτή δεν περιλαμβάνεται και ο προσηλυτισμός. Η απαγόρευση του προσηλυτισμού βρίσκεται σε απόλυτη συμφωνία και

⁵³ Βλ. Γ. Στενό, *Η θρησκευτική ελευθερία και το ισχύον Σύνταγμα της Ελλάδας*, Χρ. ΣΤ', 1967, σελ. 8 «η νομοθεσία περί προσηλυτισμού ως αυτή, διατυπούται εις τους Α.Ν. 1363 ΚΑΙ 1672 είναι αντισυνταγματική»

⁵⁴ Βλ. Χ. Κωνσταντινίδη, *Προσηλυτισμός, οικουμενικής κίνησης και Ορθόδοξος Εκκλησία, «θεολογία»* 31 (1960), σελ. 153

⁵⁵ Για την έννοια του προσηλυτισμού κατά το ισχύον Σύνταγμα, βλ. Α. Μάνεση όπ.π., σημ. (11), σελ. 255

⁵⁶ Βλ. Α. Μαρίνος, *Τα βασικά της θρησκευτικής ελευθερίας*, εκδόσεις Σάκκουλα, 2004, σελ. 56-57

εμπεριέχεται στο περιεχόμενο των γενικών ρητρών, αλλά αυτονομήθηκε λεκτικά και ρυθμίζεται με ειδική διάταξη. Πρόκειται για ρυθμιστική σύμπτωση γενικής και ειδικής ρύθμισης και η ειδική επιβεβαιώνει το περιεχόμενο της γενικής⁵⁷.

Το περιεχόμενο του προσηλυτισμού δεν προσδιορίζεται στον ποινικό κώδικα, αλλά σε δύο προγενέστερα αυτού νομοθετήματα της μεταξικής δικτατορίας. Πρόκειται για το άρθρο 4 παρ.2 του Α.Ν. 1363/38 , όπως αντικαταστάθηκε με το άρθρο 2 του Α.Ν. 1672/39. Ο σκοπός των νόμων αυτών, όπως προκύπτει και από τον τίτλους τους, ήταν η ερμηνεία των άρθρων 1 και 2 του ισχύοντος τότε Συντάγματος (1911) που απαγόρευε τον προσηλυτισμό κατά της επικρατούσας θρησκείας⁵⁸. Η διενέργεια προσηλυτισμού συνιστά πλημμέλημα και τιμωρείται με φυλάκιση και χρηματική ποινή. Σύμφωνα με την εν λόγω διάταξη «προσηλυτισμός είναι ίδια η δια πάσης φύσεως παροχών ή δι' υποσχέσεως τοιούτων ή άλλης ηθικής ή υλικής περιθάψεως , δια μέσων απατηλών , δια καταχρήσεως της απειρίας ή εμπιστοσύνης ή δι' εκμεταλλεύσεως της ανάγκης, της πνευματικής αδυναμίας ή κουφότητος άμεσος ή έμμεσος προσπάθεια προς διείσδυσιν εις την θρησκευτικήν συνείδησιν ετεροδόξων επί σκοπώ μεταβολής του περιεχομένου αυτής».⁵⁹

Η θεωρία⁶⁰ στο παρελθόν είχε επισημάνει πολλές φορές τα προβλήματα αντισυνταγματικότητας της εν λόγω διάταξης , με κυριότερο εξ αυτών τον ενδεικτικό και διαζευκτικό χαρακτήρα της απαρίθμησης των αντικειμενικών υποστάσεων του εγκλήματος, που προσκρούει στο άρθρο 7 παρ, 1Σ. (απαγόρευση της αοριστίας στους ποινικούς νόμους- nullum crimen nulla poena sine lege certa). Εξάλλου η περιγραφή του αδικήματος του προσηλυτισμού στηρίζεται σε μια σειρά αξιολογικές και όχι περιγραφικές έννοιες, όπως «μέσα απατηλά», «κατάχρηση εμπιστοσύνης», «πάσης φύσεως παροχές», των οποίων η αντιφατική ανάγνωση από την πλευρά του εφαρμοστή του δικαίου οδήγησε τη νομολογία σε σύγχυση. Αν και προκύπτει από την εξέταση της διατύπωσης του κανόνα ότι όλα τα χρησιμοποιούμενα μέσα για τον προσηλυτισμό πρέπει να είναι απατηλά και ανήθικα, εντούτοις η νομολογία έχει προσδώσει πολλές φορές ιδιόρρυθμο νόημα στις λέξεις αυτές. Η επίδειξη υπερβάλλοντος

⁵⁷ Βλ. Α. Δημητρόπουλο, *Συνταγματικά Δικαιώματα*, εκδόσεις Σάκκουλα, 2004, σελ. 663-664

⁵⁸ Βλ. Φ. Μπότση., *Η θρησκευτική ελευθερία στο πλαίσιο της ελληνικής έννομης τάξης : απτή πραγματικότητα ή χρόνιο desideratum*;; Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου, 2004, τεύχος Ι. ,εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα –Κομοτηνή, σελ.83

⁵⁹ Βλ. Φ. Μπότση , ό.π., σελ. 83

⁶⁰ Π. Δαγτόγλου , *Ατομικά Δικαιώματα* , εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα , Αθήνα –Κομοτηνή ,1991, σελ.398-399,Ι. Κονιδάρη. , *Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου*, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, 2000, σελ.62 επ., Σβώλο/Βλάχο, *Το Σύνταγμα της Ελλάδος: ερμηνεία, ιστορία, συγκριτικόν δίκαιον* , Αθήναι, 1954, σελ. 34 επ.

ζήλου εκ μέρους των ποινικών δικαστηρίων κατά την εφαρμογή του άρθρου 4 α.ν. 1363/1938 έχει ήδη εκθέσει διεθνώς τη χώρα μας, αφού οδήγησε στην καταδίκη της από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην υπόθεση Κοκκινάκη κατά Ελλάδας⁶¹. Το ΕΔΔΑ δέχθηκε ότι καταρχήν το άρθρο 4 α.ν. 1363/1938 δεν αντίκειται στην αρχή της νομιμότητας των ποινών του άρθρου 7 παρ. 1 ΕΣΔΑ, ενώ βέβαια υπενθύμισε ότι είναι αρμοδιότητα των ελληνικών δικαστηρίων να αποφανθούν για την τυχόν αντίθεσή του προς την παραπάνω αρχή όπως αυτή κατοχυρώνεται από το ελληνικό Σύνταγμα. Παραπέρα όμως έκρινε ότι η επίσκεψη του προσφεύγοντος, οπαδού θρησκευτικού δόγματος, στο σπίτι ορθόδοξης χριστιανής και η προσφορά, ανάγνωση και ανάλυση σε αυτήν εντύπων με φορτικότητα και σκοπό τη μεταβολή της θρησκευτικής της συνείδησης δεν συνιστά χρήση καταχρηστικών μέσων. Συνεπώς η καταδίκη του από τα ελληνικά δικαστήρια δεν ήταν δικαιολογημένη από μια επιτακτική κοινωνική ανάγκη, ούτε ανάλογη προς τον επιδιωκόμενο σκοπό, άρα δεν αποτελούσε μέτρο «αναγκαίο σε μια δημοκρατική κοινωνία για την προστασία των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των άλλων» κατά την έννοια του άρθρου 9 παρ. 2 ΕΣΔΑ. Είναι ενδεδειγμένη η προσαρμογή της ελληνικής νομολογίας στα νέα δεδομένα που δημιουργεί η απόφαση του ΕΔΔΑ, προκειμένου να αποφευχθεί ο διεθνής διασυρμός στο μέλλον.

Μετά από μακράιωνα επιστημονική συζήτηση, τείνει να επικρατήσει η άποψη ότι οι διατάξεις περί προσηλυτισμού των Α.Ν. 1363/1938 και 1672/1939 αναφέρονται στην κατοχύρωση των διατάξεων των άρθρων 1 και 2 του τότε εν ισχύ Συντάγματος του 1911 και έχουν αυτομάτως καταργηθεί σύμφωνα με το άρθρο 111 παρ.1 Σ. διότι αντίκειται σε διατάξεις του ισχύοντος Συντάγματος και μάλιστα σε εκείνη του άρθρου 13 παρ. 2 που κατοχυρώνει και προστατεύει στα πλαίσια της θρησκευτικής ελευθερίας ειδικότερα την ακώλυτη άσκηση της λατρείας κάθε γνωστής θρησκείας. Κατά συνέπεια επείγει η αντικατάσταση των διατάξεων αυτών στο σύνολό τους με ένα σύγχρονο νομοθέτημα , το οποίο θα καλύπτει όλα τα σχετικά με τη θρησκευτική ελευθερία και τον προσηλυτισμό ζητήματα , εφόσον κριθεί ότι τα αθέμιτα μέσα διεισδύσεως στη θρησκευτική συνείδηση δεν καλύπτονται επαρκώς από τις υπάρχουσες διατάξεις του ποινικού κώδικα , όπως πχ εκείνες περί εκβίασεως (385ΠΚ) ή απάτης (386ΠΚ).⁶²

⁶¹ Απόφαση της 25.5.1993, Α-260 Α, δημοσιευμένη σε ελλ. μτφρ. σε Υ 1994, σελ. 158 επ.

⁶² Βλ.Α. Καρρά , *Ποινικός Κώδικας*, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα –Κομοτηνή, 2003, σελ. 198-199

1.7. Νομολογιακή προσέγγιση του ειδικότερου ζητήματος της αναγραφής του θρησκειώματος στις ταυτότητες, το οποίο θα χρησιμοποιηθεί σε ανάλογη εφαρμογή για το αποτέλεσμα της έρευνας στο ζήτημα της αναγραφής του θρησκειώματος στο απολυτήριο των μαθητών

Το 1986 εισήχθη η προαιρετική αναγραφή του θρησκειώματος στο δελτίο ταυτότητας, η οποία το 1991 αντικαταστάθηκε και πάλι με την υποχρεωτική αναγραφή . Κατά το ν. 2472/1997 για την προστασία του ατόμου από την επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα απαιτείται η συγκατάθεση του προσώπου για τη συλλογή και επεξεργασία των λεγομένων «ευαίσθητων δεδομένων» στην οποία συγκαταλέγονται και οι θρησκευτικές πεποιθήσεις. Κατά την άποψη αυτή η αναγραφή είναι προαιρετική καθόσον ο νεώτερος νόμος για την προστασία των προσωπικού χαρακτήρα δεδομένων (ν. 2472/1997) υπερισχύει της παλιότερης ρύθμισης που επέβαλε την υποχρεωτική αναγραφή (ν. 1988/1991). Υπέρ της μη αναγραφής του θρησκειώματος φαίνεται να συνηγορεί η «πολιτική φύση» και ο σκοπός της ταυτότητας .

Υπάρχει μια σημαντική σχετική με το ζήτημα της αναγραφής ή όχι του θρησκειώματος στις αστυνομικές ταυτότητες απόφαση της Ολομέλειας του ΣτΕ και της έννοιας των προσωπικών και ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων, η υπ' αριθμόν 2285/2001 η οποία εξεδόθη κατόπιν αίτησης ακύρωσης της αποφάσεως 8200/0-441210/17-7-2000 των Υπουργών Οικονομικών και Δημόσιας Τάξης με την προβολή του ότι από τη μη αναγραφή του θρησκειώματος και της ιθαγένειας στα εφεξής εκδιδόμενα δελτία ταυτότητας, θίγεται το πατριωτικό και θρησκευτικό αίσθημα του αιτούντος, ως Έλληνα και Ορθόδοξου Χριστιανού. Το περιεχόμενο της εν λόγω απόφασης είναι το εξής: Επειδή με το άρθρο 13 του Συντάγματος κατοχυρώνεται ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας. Το ατομικό αυτό δικαίωμα, που υπόκειται μόνο στους προβλεπόμενους από το ίδιο το Σύνταγμα περιορισμούς, περιλαμβάνει την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης αφ' ενός και την ελευθερία εκδήλωσης των θρησκευτικών πεποιθήσεων αφ' ετέρου, με ρητή αναφορά στην ανεμπόδιστη άσκηση της λατρείας κάθε γνωστής θρησκείας (παρ. 2). Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης, με την οποία προστατεύεται προεχόντως το ενδιάθετο φρόνημα του ατόμου αναφορικά με το θείο από κάθε κρατική επέμβαση, περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, και το δικαίωμα του ατόμου να μην αποκαλύπτει το θρήσκευμα που ακολουθεί ή τις θρησκευτικές εν γένει πεποιθήσεις του. Κανένας δεν μπορεί να εξαναγκασθεί με οποιονδήποτε τρόπο, να αποκαλύψει είτε αμέσως είτε

εμμέσως, το θρήσκευμα ή τις θρησκευτικές εν γένει πεποιθήσεις του, υποχρεούμενος σε πράξεις ή παραλείψεις από τις οποίες θα τεκμαίρεται η ύπαρξη ή η ανυπαρξία τους. Και καμία κρατική αρχή ή κρατικό όργανο δεν επιτρέπεται να επεμβαίνει στον απαραβίαστο, κατά το Σύνταγμα, χώρο αυτό της συνείδησης του ατόμου και να αναζητά το θρησκευτικό του φρόνημα, πολύ δε περισσότερο να επιβάλλει την εξωτερίκευση των όποιων πεποιθήσεων του ατόμου αναφορικά με το θείο. Διάφορο δε είναι το ζήτημα της οικειοθελούς προς τις κρατικές αρχές γνωστοποίησης του θρησκεύματος του ατόμου, η οποία όμως γίνεται με πρωτοβουλία του και για την άσκηση συγκεκριμένων δικαιωμάτων που αναγνωρίζει η έννομη τάξη για την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας (π.χ. η μη εκπλήρωση των στρατιωτικών υποχρεώσεων για λόγους συνειδησιακής αντίρρησης, η απαλλαγή από τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών και από συναφείς σχολικές υποχρεώσεις, όπως ο εκκλησιασμός και η ομαδική προσευχή, η ίδρυση ναού ή ευκτήριου οίκου, η ίδρυση σωματίου θρησκευτικού χαρακτήρα κ.λ.π.). Περαιτέρω, η συνταγματική προστασία λειτουργεί, όπως άλλωστε και κάθε ατομικό δικαίωμα, σε περίπτωση που η προσβάλλουσα το δικαίωμα συμπεριφορά της πολιτείας είτε κατατείνει ευθέως στην παραβίασή του είτε πάντως, μπορεί αμέσως ή εμμέσως, να οδηγήσει στην δημιουργία απαγορευομένων διακρίσεων με βάση το θρήσκευμα. Τέτοια περίπτωση πάντως δεν συντρέχει όταν η δήλωση του θρησκεύματος σε δημόσιο έγγραφο γίνεται όχι για τη δημιουργία δυσμενών διακρίσεων αλλά αντιθέτως, για τη διευκόλυνση στην άσκηση δικαιωμάτων και την απόδειξη εννόμων σχέσεων. Πράγματι, το θρήσκευμα μπορεί μεν να αφορά την εσωτερική σχέση του ατόμου με το θείο, συνδέεται όμως από το Σύνταγμα και το νόμο με σωρεία εννόμων σχέσεων των πολιτών που καθιστούν την αποκάλυψή του αναγκαία και υποχρεωτική, όταν η έννομη τάξη συναρτά την ονοματοδοσία, τον γάμο, την κηδεία, τον τύπο του όρκου, την χορήγηση οποιουδήποτε πιστοποιητικού οικογενειακής ή προσωπικής κατάστασης που αποκαλύπτει τον τρόπο ονοματοδοσίας, με επιλογές του ατόμου συνδεδεμένες αποκλειστικώς με την αποκάλυψη των σχέσεών του με συγκεκριμένη θρησκεία ή αντιθέτως με την άρνησή της, δεν μπορεί να γίνει λόγος για επέμβαση σε απαραβίαστα στοιχεία. Τούτο δε ισχύει πολλώ μάλλον όταν η νομοθεσία συνδέει ειδικώς την άσκηση δικαιωμάτων θρησκευτικών μειονοτήτων με την αποκάλυψη του στοιχείου αυτού, όπως το εκπαιδευτικό καθεστώς των μουσουλμανοπαίδων, η νομική μορφή των ισραηλιτικών κοινοτήτων, η μερική ή ολική απαλλαγή από την στράτευση λειτουργών γνωστών θρησκειών και δογμάτων ή ατόμων που δηλώνουν ότι έχουν αντίστοιχη αντίρρηση συνείδησης ή το νομικό καθεστώς των γνωστών θρησκειών, οι πιστοί των οποίων διατηρούν το δικαίωμα λειτουργίας ναών και ευκτηρίων οίκων, οπότε η απόλαυση των σχετικών δικαιωμάτων προϋποθέτει την αποκάλυψη στην πολιτεία του θρησκεύματος. Επειδή περαιτέρω, η

θρησκευτική ελευθερία, υπό τη θετική της έκφανση, της εκδηλώσεως δηλαδή των θρησκευτικών πεποιθήσεων, συνίσταται στο δικαίωμα του καθενός να εκδηλώνει ανεμπόδιστα το θρήσκευμα ή τις θρησκευτικές εν γένει πεποιθήσεις του με ποικίλους τρόπους, ατομικά ή από κοινού με άλλους, ιδιωτικά ή δημόσια, εφ' όσον δεν προσβάλλει τη δημόσια τάξη ή τα χρηστά ήθη και υπό τους περιορισμούς της παρ. 4 του άρθρου 13 του Συντάγματος. Ωστόσο η ελευθερία αυτή δεν περιλαμβάνει και το δικαίωμα των ατόμων να εκδηλώνουν το θρήσκευμα που ακολουθούν με την αναγραφή αυτού, όταν το επιθυμούν, και σε κρατικά έγγραφα, όπως είναι τα δελτία ταυτότητας. Το άρθρο 13 του Συντάγματος όχι μόνον δεν παρέχει τέτοια αξίωση στους φορείς του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, άλλωστε τούτο ως ατομικό δικαίωμα θεμελιώνει κατ' αρχήν μόνον αξίωση του ατόμου έναντι της κρατικής εξουσίας για αποχή από επεμβάσεις των οργάνων της που θα παρεμπόδιζαν την άσκησή του και όχι ως αξίωση θετικής ενέργειας, αλλά απαγορεύει και την προαιρετική αναγραφή του θρησκέυματος ή των θρησκευτικών εν γένει πεποιθήσεων στα δελτία ταυτότητας, ως μέσο εκδήλωσης και απόδειξης αυτών. Η αντίθετη ερμηνεία θα είχε ως συνέπεια την προσβολή της θρησκευτικής ελευθερίας, υπό την αρνητική της έκφανση, εκείνων των Ελλήνων, οι οποίοι δεν θα επιθυμούσαν να εκδηλώσουν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις με αυτόν τον τρόπο, αναιρώντας παράλληλα και τη θρησκευτική ουδετερότητα του κράτους, όσον αφορά την άσκηση του ατομικού αυτού δικαιώματος, που επιβάλλεται από το άρθρο 13 του Συντάγματος. Συνεπώς, η αναγραφή του θρησκέυματος στα δελτία ταυτότητας, έστω και αν αυτή είναι προαιρετική, έστω δηλαδή και αν γίνεται με τη συγκατάθεση του προσώπου, συνιστά παραβίαση του άρθρου 13 του Συντάγματος. Και πρέπει να απορριφθεί ως αβάσιμος ο περί του αντιθέτου λόγος ακυρώσεως.

Μέρος Δεύτερο: Το μάθημα των θρησκευτικών στην Πρωτοβάθμια και Μέση Εκπαίδευση.....

2.1. Ιστορική αναδρομή

2.1.1. Η γέννηση του μαθήματος των Θρησκευτικών στην εκπαίδευση και η διαμόρφωση αυτού με βάσει τις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες

Η περίοδος μετά την απελευθέρωση ήταν για το νεοσύστατο ελληνικό κράτος ιδιαίτερα κρίσιμη. Ύστερα από τετρακόσια χρόνια δουλείας, η Ελλάδα έπρεπε να καταβάλει μεγάλη προσπάθεια προκειμένου να αναδημιουργηθεί και να αναζωογονηθεί. Το έργο των πρώτων

κυβερνήσεων δυσχέραναν σημαντικά τα κατάλοιπα του πολέμου σε συνδυασμό με τις πολιτικές ανωμαλίες, την κακή οικονομική κατάσταση καθώς και την ανύπαρκτη κρατική οργάνωση. Η παιδεία ως στόχος μέχρι αυτή την περίοδο δεν είχε κάνει την εμφάνισή της. Αν και η οργάνωση του δημόσιου βίου αποτελούσε το κύριο μέλημα των πρώτων κυβερνήσεων, με την παιδεία ασχολήθηκε πρώτα ο Καποδίστριας και έπειτα ο Όθωνας. Με τις κυβερνήσεις του Όθωνα επιτεύχθηκε η ίδρυση δημοτικών σχολείων για τη Βασική εκπαίδευση, ελληνικών σχολείων και γυμνασίων για τη Μέση εκπαίδευση και του πανεπιστημίου για την Ανώτατη εκπαίδευση.

Το μάθημα των θρησκευτικών εμφανίστηκε στα σχολεία της Βασικής και Μέσης εκπαίδευσης κατά το 1833. Μέχρι και σήμερα το μάθημα των θρησκευτικών έχει διατηρηθεί στα αναλυτικά προγράμματα των σχολείων, δίδοντας το στίγμα του στην ιστορία της ελληνικής Βασικής και Μέσης εκπαίδευσης. Ιδιαίτεροι σταθμοί ιδίως για τη Μέση εκπαίδευση αποτέλεσαν οι χρονολογίες 1833 και 1932. Το 1833 ιδρύθηκε το πρώτο γυμνάσιο από την κυβέρνηση του Όθωνα. Το 1932 δημοσιεύθηκε το νέο αναλυτικό πρόγραμμα του εξατάξιου γυμνασίου και ολοκληρώθηκε η αναδιοργάνωση της Μέσης εκπαίδευσης, η οποία έγινε από τη κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου με το νόμο 4373 του 1929.⁶³

Το μάθημα των θρησκευτικών περιλαμβάνεται από το έτος 1833 μαζί με τα υπόλοιπα μαθήματα που ορίστηκαν στο ωρολόγιο πρόγραμμα των σχολείων Βασικής και Μέσης Εκπαίδευσης. Όπως προαναφέρθηκε και καλό θα είναι να τονιστεί και πάλι, ο Ιωάννης Καποδίστριας ήταν εκείνος που προσπάθησε να δημιουργήσει και να οργανώσει την ελληνική εκπαίδευση. Επιδράσεις και αφορμές για να προβεί στην σύσταση του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος έλαβε από τον Πεσταλλότσι.⁶⁴ Το σύστημα του Πεσταλλότσι σε συνδυασμό με το σύστημα langaster (αλληλοδιδακτική) θέλησε να εισαγάγει ο Καποδίστριας όταν έγινε Κυβερνήτης της Ελλάδας.

---

⁶³ Με το νόμο 4373/1929 καταργήθηκε το τριτάξιο ελληνικό σχολείο και το τετρατάξιο γυμνάσιο και καθιερώθηκε το εξατάξιο δημοτικό σχολείο και το εξατάξιο γυμνάσιο.

⁶⁴ Ο Καποδίστριας με τον Πεσταλλότσι είχε γνωριστεί το 1813 κατά την διάρκεια παραμονής του στην Ελβετία σε κάποια ρωσική διπλωματική αποστολή. S.Derwisis, *Die Geschichte des griechische Bildungswesen*, σ.165

Στα δημοτικά σχολεία που ο Καποδίστριας ίδρυσε άρχισε να διδάσκεται το μάθημα των Θρησκευτικών. Ο ίδιος συνέστησε επιτροπή η οποία αποτελούταν από τέσσερις αρχιερείς για τη σύνταξη και έκδοση Ευχολογίου, Σύνοψης και Κατήχησης.⁶⁵

Με τον θάνατο του Καποδίστρια δημιουργήθηκε αναστάτωση στον χώρο της εκπαίδευσης. Τα ζητήματα της εκπαίδευσης πέρασαν πλέον στον G. Maurer περί το 1833-1835.⁶⁶ Παράλληλα, ξεκίνησαν ενέργειες για το χωρισμό της Εκκλησίας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Πλέον ο έλεγχος της Εκκλησίας θα γινόταν από την Πολιτεία. Ο έλεγχος, επομένως, και της εκπαίδευσης άνηκε στο κράτος και όχι στην Εκκλησία. Παρατηρήθηκε εκείνη την περίοδο παραμερισμός του θρησκευτικού στοιχείου στην εκπαίδευση.

2.1.2. Ο γενικός χαρακτήρας της εκπαίδευσης ως πλαίσιο ένταξης του μαθήματος των θρησκευτικών

Ο χαρακτήρας της εκπαίδευσης είχε αρκετά στοιχεία βαυαρικών επιρροών τόσο ως προς τους σκοπούς της ίδιας της εκπαίδευσης, όσο και για την ομαλή μετέπειτα ένταξη των μαθητών στο κοινωνικό σύνολο.

Οι Βαυαροί θεωρούσαν το μάθημα των Θρησκευτικών ως προϋπόθεση ενδοκοσμικής αγωγής. Στην εξισορρόπηση αυτής της θεώρησης συνέβαλαν κατά το χρονικό διάστημα 1830-1850 οι προτεστάντες μισσιονάριοι, κάποιοι από τους οποίους συμμετείχαν στον χώρο της εκπαίδευσης. Δυστυχώς, η συμμετοχή των μισσιοναρίων σε συνδυασμό με τον περιορισμό της θρησκευτικής αγωγής⁶⁷ συνέβαλαν στην είσοδο του ευσεβισμού στη θρησκευτική ζωή των Ελλήνων, αλλά και στο μάθημα των Θρησκευτικών.

Τα πρώτα χρόνια μετά την απελευθέρωση ο Έλληνας μαθητής βρισκόταν σε σύγκυση αναφορικά με τον τρόπο ζωής που του επέβαλαν, ενώ και το μάθημα των θρησκευτικών είχε αλλοιωθεί και είχε διαμορφωθεί σύμφωνα με δυτικές επιδράσεις.

2.1.3. Το μάθημα των θρησκευτικών και η ένταξή του στα ωρολόγια αναλυτικά προγράμματα της Βασικής και Μέσης Εκπαίδευσης

---

⁶⁵ Ε. Κούκου, *Ιωάννης Καποδίστριας*, Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια, τ. 3, Αθήνα 1966, σ.350.

⁶⁶ G. Maurer, *Das Griechische Volk*, Heidelberg 1835, σ. 192.

⁶⁷ Βλ. Ν. Ζαχαροπούλου, Γρηγόριος ο Ε΄. *Σαφής έκφρασις της εκκλησιαστικής πολιτικής επί τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 66 κ.ε.

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα το μάθημα των Θρησκευτικών εισήλθε στον ευρωπαϊκό χώρο χωρίς ιδιαίτερες αντιδράσεις. Στη Γαλλία τη θέση του μαθήματος των θρησκευτικών έλαβε το μάθημα της Ηθικής. Στη Γερμανία και στην Ισπανία εισήλθε αυτούσιο στον κορμό των κύριων μαθημάτων, αλλά και προαιρετικό. Στην Ελλάδα, τα Θρησκευτικά ως υποχρεωτικό μάθημα εισήλθε στη Βασική και Μέση Εκπαίδευση χωρίς προβλήματα και αντιδράσεις. Η ορθόδοξη παράδοση δεν παραμερίστηκε και οι Έλληνες διαφωτιστές δέχτηκαν την επίδραση του και στον τομέα της ηθικής. Επιπρόσθετα, η βαυαρική κυβέρνηση δε θέλησε να εξοβελίσει το μάθημα των θρησκευτικών από το πρόγραμμα των σχολείων ωστόσο θέλησε να του προσδώσει διαφορετικό χαρακτήρα εξυπηρετώντας τους δικούς της σκοπούς. Ο λαός από την άλλη είχε την άποψη πως το μάθημα των Θρησκευτικών αποτελεί συνέχεια των <<ιερών γραμμάτων>> του αγίου Κοσμά του Αιτωλού.

Κατά του μαθήματος των Θρησκευτικών δημιουργήθηκαν δύο ρεύματα. Το ένα αφορούσε και στόχευε στην παραγκώνιση του μαθήματος μέσω του περιορισμού των ωρών διδασκαλίας. Το δεύτερο ρεύμα επεδίωκε την περιθωριοποίηση του μαθήματος. Άξιο αναφοράς είναι ότι σε έκθεση για τα γυμνάσια και τα σχολεία βασικής εκπαίδευσης των Αθηνών του σχολικού έτους 1875/1876 το μάθημα των θρησκευτικών κρίνεται πως δεν είναι αρκετά σημαντικό, στην ψυχή των μαθητών δε δρα το ίδιο με τα υπόλοιπα μαθήματα. Το μάθημα των θρησκευτικών από πολλούς κρίνονταν υποτιμητικά, θεωρούνταν κατώτερο των άλλων μαθημάτων του βασικού κορμού της εκπαίδευσης. Για τον παραπάνω λόγο, προτάθηκε η εισαγωγή στα γυμνάσια της διδασκαλίας της <<στοιχειώδους προπαιδευτικής φιλοσοφίας>>. ⁶⁸

Αναφορικά με τους σκοπούς της αγωγής και της εκπαίδευσης, έχουμε να επισημαίνουμε πως αυτοί σε μεγάλο βαθμό συναρτώνται με την κοινωνία μέσα στην οποία οργανώνεται η εκπαίδευση. Στην Ελλάδα, όπως ήδη έχει αναφερθεί και στην προηγούμενη ενότητα, οι σκοποί αυτοί καθορίζονται άμεσα ή έμμεσα από το Σύνταγμα, τον θεμελιώδη νόμο του κράτους. Για να δούμε όμως και την αντιμετώπιση του μαθήματος των θρησκευτικών με την πάροδο των ετών θα πρέπει να εξετάσουμε και τα Συντάγματα που ίσχυαν. Το Σύνταγμα του 1832 ανέφερε πως όλοι οι Έλληνες έχουν δικαίωμα να αποκτήσουν <<μέρος των

---

⁶⁸ Ι. Αργυριάδου, « Έκθεσις περί των εν Αθήναις γυμνασίων και ελληνικών σχολείων», Προς το επί της Δημοσίας εκπαιδεύσεως υπουργείον, Αθήνα, 1876, σ. 25-26.

υλικών αγαθών, οίον κτήματα, χρήματα και παιδείαν>>. ⁶⁹ Το Σύνταγμα του 1944 –όμοια και του 1911- αναφέρει πως <<Η ανωτέρα εκπαίδευσις ενεργείται δαπάνη του Κράτους. Εις δε την δημοτικήν συντρέχει και το Κράτος κατά το μέτρον της ανάγκης των δήμων>>. ⁷⁰ Ανατρεπτικά, στο σύνταγμα του Σεπτεμβρίου του 1925, η εκπαίδευση πρέπει να αποβλέπει στη σωματική αγωγή και διάπλαση του ήθους των νέων. ⁷¹ Κατά τον Γ. Παλαιολόγο, σκοπός της εκπαίδευσης –εννοείται της Μέσης εδώ- είναι η σύνθεση των αρχαίων αξιών, δηλαδή η ανάπτυξη των σωματικών και πνευματικών δυνάμεων του ατόμου, και της διαμόρφωσης μίας προσωπικότητας ελεύθερης με γερές ηθικές βάσεις. ⁷² Το σύνταγμα του 1927 αναφέρει ότι η εκπαίδευση τελεί υπό την ανωτάτη εποπτεία του Κράτους. Το Υπουργείο Παιδείας είχε τον έλεγχο για τα προγράμματα των ελληνικών σχολείων Βασικής και Μέσης Εκπαίδευσης. Ο σκοπός της παιδείας ως και το Σύνταγμα του 1925 δεν αναφερόταν, ενώ και στα επόμενα το ύφος της αναφοράς ήταν αποχρωματισμένο, ουδέτερο. Ο λόγος είναι ότι με τον τρόπο αυτό προωθούνταν τα ιδεώδη του διαφωτισμού και δε δινόταν ιδιαίτερα ή και καθόλου έμφαση στις ανησυχίες των ανθρώπων οι οποίοι περιορίζονταν στο λόγο και στα έργα.

Σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο της ουδετερότητας και της μη σαφήνειας των σκοπών της παιδείας στα συντάγματα, αλλά και σε λοιπά εκπαιδευτικά νομοθετήματα, το μάθημα των Θρησκευτικών εισήλθε στα σχολεία και μέσω αυτού επιχειρήθηκε να δοθεί το νόημα, η ουσία των σκοπών της εκπαίδευσης στα αναλυτικά προγράμματα. Ιδιαίτερα σημαντικό και αξιοσημείωτο θα λέγαμε πως είναι η αναφορά για πρώτη φορά το 1897⁷³, στο αναλυτικό πρόγραμμα των σχολείων, ο ορισμός του σκοπού της παιδείας. Δε γίνεται όμως αντίστοιχη αναφορά στα αναλυτικά προγράμματα των ετών 1914 και 1932.

Σε διδακτικές οδηγίες του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του έτους 1896 διαφαίνεται μία ευρύτητα στον ορισμό του σκοπού του εν λόγω μαθήματος. Στα αναλυτικά προγράμματα των ετών 1897 και 1906 γίνεται

---

⁶⁹ Πολιτικόν σύνταγμα της Ελλάδος κατά την Ε' Εθνικήν συνέλευσιν 1832.

⁷⁰ Σύνταγμα της Ελλάδος κατά την Β' αναθεωρητικήν βουλήν 1911.

⁷¹ Σύνταγμα της Ελληνικής Δημοκρατίας της 23ης Σεπτεμβρίου 1925.

⁷² Γ. Παλαιολόγου, *Σκέψεις τινές περί οργανώσεως της εκπαίδευσως*, Αθήναι 1928, σ.32.

⁷³ Πρόγραμμα των εν τοις Ελληνικοίς Σχολείοις και Γυμνασίοις διδακτέων μαθημάτων, ΕτΚ Α' 19.9.1897.

εκτενέστερος και σε συνδυασμό με τις οδηγίες του Υπουργείου, εκφράζεται το πνεύμα του σκοπού της Μέσης Εκπαίδευσης και όπως ήταν αναμενόμενο γύρω από αυτόν και αρκετές απόψεις. Ο Δ. Μωραϊτης υποστήριζε ότι ο σκοπός του μαθήματος των Θρησκευτικών επιδέχεται δύο ερμηνείες. Η πρώτη αφορά την παροχή όλων εκείνων των εφοδίων που θα βοηθήσουν το άτομο να βγει στην κοινωνία εμπλουτισμένο με γνώσεις. Με την πρώτη αυτή άποψη διαφαίνεται η επίδραση του ορθολογισμού. Αντιθέτως, η δεύτερη άποψη έχει ως επίκεντρο τον άνθρωπο ολοκληρωτικά. Θα πρέπει, κατά αυτήν, να οδηγείται το άτομο κοντά στον Χριστό, να ζει σύμφωνα με τα πρότυπα του ορθόδοξου Χριστιανισμού, να ενισχύει την πίστη και να βοηθά αλλήλους. Η ενίσχυση των ηθικών αξιών είναι αυτό που προέχει⁷⁴ και η επιρροή του ευσεβισμού γίνεται αντιληπτή.

2.1.4. Η φυσιογνωμία και οι γενικότεροι σκοποί του μαθήματος των Θρησκευτικών όπως έχουνε διαμορφωθεί τις τελευταίες δεκαετίες

Με τον Ν. 1532/85 κυρώθηκε στην Ελλάδα το Διεθνές Σύμφωνο της Νέας Υόρκης για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Μορφωτικά Δικαιώματα (1966), το οποίο ορίζει ότι η απόλαυση των εξασφαλισμένων από το Κράτος δικαιωμάτων, μπορεί να υποβληθεί σε νομικούς περιορισμούς ανάλογα με τη φύση των δικαιωμάτων αυτών. Για να γίνει κατανοητό, τα εν λόγω δικαιώματα μπορούν να περιοριστούν μόνο για χάρη της γενικής ευημερίας. Η υποχώρηση ορισμένων ποιοτικών ή ποσοτικών χαρακτηριστικών της Παιδείας που αντιστοιχούν στην ικανοποίηση μορφωτικών δικαιωμάτων, όπως για παράδειγμα της θρησκευτικής αγωγής, εν ονόματι της γενικής ευημερίας, θέτει ένα ρεαλιστικό οικονομοτεχνικό κριτήριο που διαφέρει από Κράτος σε Κράτος και από κοινωνία σε κοινωνία. Η εξισορρόπηση αυτού του κριτηρίου επιδιώκεται με την αναγωγή της φύσεως του εκάστοτε μορφωτικού δικαιώματος σε όριο μεταξύ του σχετικού περιορισμού και της ουσιαστικής καταργήσεώς του.

Το έτος κατά το οποίο κυρώθηκε το ανωτέρω Διεθνές Σύμφωνο στην Ελλάδα, ψηφίστηκε επίσης ο Ν. 1566/1985. Στα άρθρα 1 παρ. 1, 6 παρ. 2 και 14 παρ. 17 του εν λόγω νόμου εξειδικεύονται τα σχετικά με την θρησκευτική αγωγή που το Σύνταγμα προβλέπει. Ως κύριος σκοπός της εκπαίδευσης τίθεται η διαμόρφωση ενός ολοκληρωμένου και καθολικού ανθρώπου σε σχέση με την ορθόδοξη χριστιανική παράδοση.

Στο πρώτο άρθρο του ορίζει τους σκοπούς της Παιδείας, μεταξύ των οποίων είναι και η ολόπλευρη, αρμονική ανάπτυξη των πνευματικών και ψυχοσωματικών δυνάμεων των μαθη-

⁷⁴ Δ. Μωραϊτης, *Συμβολαί εις την έρευναν της θρησκευτικής ζωής των νέων*, Αθήναι 1931, σ. 19-21.

τών, ώστε να έχουν τη δυνατότητα να διαμορφώσουν ολοκληρωμένες και υγιείς προσωπικότητες, να ζουν με αγάπη και σεβασμό προς τον συνάνθρωπο και το περιβάλλον και να ακολουθούν τα πρότυπα της ορθόδοξης χριστιανικής Παράδοσης.

Στο άρθρο 6 παρ. 2, επιπρόσθετα, επισημαίνεται ότι στο λύκειο επιδιώκεται η ολοκλήρωση των σκοπών της εκπαίδευσης, ώστε οι μαθητές να συνειδητοποιούν τη βαθύτερη σημασία του ορθόδοξου χριστιανικού ήθους και της σταθερής προσήλωσης στις πανανθρώπινες αξίες.

Το μάθημα των Θρησκευτικών θα πρέπει να αντιμετωπίζεται ως ένα κανονικό μάθημα, όπως τα υπόλοιπα που ανήκουν στον κορμό των κύριων μαθημάτων του αναλυτικού ωρολόγιου προγράμματος των ελληνικών σχολείων. Σε καμία περίπτωση δε θα πρέπει να θεωρείται ως προέκταση του κατηχητικού έργου της Εκκλησίας. Υπηρετεί τους γενικούς σκοπούς της παιδείας, όπως αυτοί ορίζονται από το Σύνταγμα και τους Νόμους. Η θρησκευτική αγωγή των μαθητών συνιστά μέσο για της ηθική και πνευματική τους ανάπτυξη και ολοκλήρωση με ιδιαίτερη παιδαγωγική και κοινωνική σημασία. Για το σκοπό αυτό, σύμφωνα με το Νόμο 1566/85 (άρθρο 24) και 2525/97 (άρθρο 7), ο καταρτισμός των Προγραμμάτων Σπουδών και των Αναλυτικών Προγραμμάτων του μαθήματος αυτού, όπως και όλων των άλλων, είναι έργο του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, ως ανεξάρτητης δημόσιας υπηρεσίας η οποία υπάγεται κατευθείαν στον Υπουργό Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων.

Καταλήγοντας, οι σκοποί της ορθόδοξης Χριστιανικής Παράδοσης θα πρέπει να κινούνται γύρω από τον σεβασμό της ετερότητας, την αλληλοβοήθεια και τον σεβασμό του συνανθρώπου και την συμβολή στη διατήρηση ενός υγιούς κοινωνικού περιβάλλοντος. Κατανοούμε, λοιπόν, πως οι σκοποί της θρησκευτικής εκπαίδευσης δεν στρέφονται μόνο στην αποκόμιση γνώσεων αλλά και στην ουσιαστική επαφή των μαθητών με την ορθόδοξη Πίστη και Παράδοση.

2.1.5. Οι ειδικότεροι σκοποί και το περιεχόμενο της θρησκευτικής αγωγής στην εκπαίδευση

Στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση, στις δύο πρώτες τάξεις του δημοτικού, η θρησκευτική αγωγή συμπεριλαμβάνεται στο μάθημα Μελέτη Περιβάλλοντος και αφορά κυρίως

θρησκευτικές γιορτές και επετείους. Ως αυτοτελές μάθημα Θρησκευτικών από την Γ΄ έως και την Στ΄ τάξη, έρχονται σε στενότερη επαφή με το Χριστιανισμό ως βιβλική ιστορία και βιβλικό λόγο, με την ορθόδοξη χριστιανική παράδοση.

Γνωρίζουν το Χριστιανισμό μέσα από μία ανασκόπηση χιλιάδων ετών, ερχόμενοι στο σήμερα και στην αντανάκλαση των ηθικών αξιών και αρχών του στις σύγχρονες κοινωνίες. Στις μεγαλύτερες τάξεις, οι μαθητές έχουν τη δυνατότητα να κατανοήσουν καλύτερα το θρησκευτικό φαινόμενο, να συγκρίνουν με άλλες θρησκείες, να ξεχωρίσουν, να διδαχθούν ουσιαστικά. Ο σεβασμός της θρησκευτικής ετερότητας, της σημασίας της διαφορετικότητας έχει πρωτεύων ρόλο. Η πνευματική ένωση με αλλόδοξους και αλλόθρησκους λαούς, η γνωριμία με το Ισλάμ, τον Ιουδαισμό, με άλλα θρησκευόμενα και παραδόσεις αποτελούν αντικείμενο της θρησκευτικής αγωγής στην Μέση Εκπαίδευση.

Το μάθημα των Θρησκευτικών αποκτά κατά αυτόν τον τρόπο διαφυλετικό και διαθρησκευολογικό χαρακτήρα. Αξίζει να σημειωθεί πως σε αυτό συμβάλλουν το νέο Διαθεματικό Ενιαίο Πλαίσιο Προγράμματος Σπουδών (ΔΕΠΠΣ), τα Αναλυτικά Προγράμματα Σπουδών (ΑΠΣ) στα νέα βιβλία, αλλά και η νέα μορφή που έχει λάβει το μάθημα στο Δημοτικό. Σκοπός είναι να ενταχθεί ομαλά η θρησκευτική αγωγή στις νέες προκλήσεις των ημερών, στην διαρκώς μεταβαλλόμενη πραγματικότητα.

Τα βιβλία είναι περισσότερο οργανωμένα, από παιδαγωγικής πλευράς πολύ καλύτερα σε σχέση με τα προηγούμενα του 2006 χρόνια, οπότε και έγινε η αλλαγή. Οι μαθητές έρχονται σε επαφή με άλλες θρησκείες, οι γνώσεις τους δε περιορίζονται στην κατανόηση μόνο της ορθόδοξης χριστιανικής παράδοσης, αλλά και άλλων θρησκειών διαφορετικών. Προσωπικά, θεωρώ ότι το μεγαλύτερο επίτευγμα είναι αυτό, της εκμάθησης, της κατανόησης, δηλαδή, της θρησκευτικής ετερότητας. Το να καταλάβει ο μαθητής ότι η δική του θρησκεία είναι μία από τις πολλές, ότι η καθεμία είναι ξεχωριστή και πρεσβεύει κάποιες συγκεκριμένες αντιλήψεις, έχει ορισμένες δοξασίες και η λατρεία της πηγάζει από συγκεκριμένα γεγονότα. Στα βιβλία, λοιπόν, αναφέρονται και άλλες θρησκείες ή ομολογίες, αναπτύσσονται κάποιες από τις γιορτές αυτών, ενώ και οι θρησκευτικές συνήθειες αλλοεθνών, ετερόθρησκων αναφέρονται προς γνώση των μαθητών. Η πανανθρώπινη ενότητα, η σημασία της ετερότητας, των κοινών στοιχείων προβάλλονται με τρόπο που ωθεί τους μαθητές σε έναν εσωτερικό διάλογο, σε μία διάκριση του νου, η οποία θα εξωτερικευθεί με την συμπεριφορά τους ως ενήλικοι πολίτες, ως εργαζόμενοι, ως άνθρωποι που δρουν στον κοινωνικό χώρο.

Στο Λύκειο βασικός σκοπός του μαθήματος των Θρησκευτικών είναι η επαφή των μαθητών με τα βασικότερα θέματα της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης και παράδοσης. Μάλιστα, στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα έχουν κάνει την εμφάνισή τους και θέματα ενημέρωσης γύρω από παραθρησκευτικά φαινόμενα και εξωχριστιανικές λατρείες. Στο Λύκειο, οι μαθητές ερευνούν μέσω του μαθήματος των Θρησκευτικών με μεγαλύτερη ενδελέχεια τη δική τους θρησκεία, σε συγκριτικό επίπεδο με άλλα δόγματα, ομολογίες και θρησκείες. Ακόμη και θέματα χριστιανικής ηθικής απασχολούν τους μαθητές αναφορικά με τις ελευθερίες και τα δικαιώματα που έχει κάθε άνθρωπος ως μέλος οργανωμένου κοινωνικού συνόλου. Τα Αναλυτικά Προγράμματα και τα βιβλία του Λυκείου δυστυχώς παρουσιάζουν με σχολαστικό τρόπο τέτοιου είδους ζητήματα με αποτέλεσμα το περιεχόμενο να είναι δύσκολο στην κατανόηση, ξεφεύγοντας ορισμένες φορές και από τις θεματικές που αναλύονται.

2.2. Συστήματα διδασκαλίας των θρησκευτικών γενικά και το ισχύον σύστημα ειδικά στην Ελλάδα

Σύμφωνα με την Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, όλοι οι νέοι ανεξαιρέτως έχουν το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας (άρθρο 2 και 18) και της εκπαίδευσης (άρθρο 26) που προωθεί την κατανόηση, ανεκτικότητα και επικοινωνία μεταξύ των θρησκευτικών κοινοτήτων (άρθρο 26, παρ.2). Η επιλογή του είδους της εκπαίδευσης επαφίεται στους γονείς (άρθρο 26, παρ.3). Προβληματισμοί δημιουργούνται σχετικά με το αν οι γονείς επιλέγουν μία εκπαίδευση που δεν καλλιεργεί την ανεκτικότητα μεταξύ των θρησκευτικών κοινοτήτων⁷⁵ ή ζητούν την εξαίρεση, αναιτιολόγητα, του παιδιού τους από τη Θρησκευτική Εκπαίδευση στερώντας από το παιδί το δικαίωμα το δικαίωμα να διδαχθεί και να μάθει.⁷⁶ Γίνεται λόγος για θρησκευτική γνώση η οποία είναι απαραίτητη για την κατανόηση του κόσμου και προασπίζεται διεθνώς ως δικαίωμα κάθε νέου ανθρώπου.⁷⁷ Επιπλέον, η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων των Ανθρώπου αναγνωρίζει «... την ελευθερίαν εκδηλώσεως της θρησκείας ή των πεποιθήσεων μεμονωμένως, ή συλλογικώς

---

⁷⁵ Cush 2007, σ.220.

⁷⁶ «Ο αποκλεισμός της θρησκείας από το σχολείο μπορεί να υπονομεύσει τα δικαιώματα των παιδιών για μια εκπαίδευση που θα τους δώσει τη γνώση και τις ιδέες για να καταλάβουν τις κοινωνίες τους και το ρόλο των θρησκειών στον σύγχρονο κόσμο» (Evans 2008, σ.458-60).

⁷⁷ Moore 2007, σ.28-33.

δημοσία ή κατ' ιδίαν, δια της λατρείας, της παιδείας, και της ασκήσεως των θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών (άρθρο 9, παρ.1) με τους περιορισμούς των νόμων, βέβαια, της Πολιτείας (άρθρο 9, παρ.2)⁷⁸. Στην Ευρώπη, μάλιστα γίνεται συνεχώς λόγος, μετά το 2001, για το «διαπολιτισμικό και διαθρησκευτικό διάλογο» και συναντώνται πρωτοβουλίες του Συμβουλίου της Ευρώπης (ΣΤΕ) που φανερώνουν τη βαρύτητα που δίνει το ΣΤΕ και άλλοι οργανισμοί στο θέμα των θρησκείων στο σχολείο. Έτσι, προέκυψε στην τελική Διακήρυξη της Αθήνας των Υπουργών Παιδείας και Πολιτισμού, το 2003, η αναφορά, στο άρθρο 11, να εισαχθεί στην εκπαίδευση ο διαθρησκευτικός διάλογος. Ακολούθησε η παρότρυνση του ΣΤΕ στην Έκθεση για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα του ΣΤΕ, για το 2007, στο άρθρο 10, να ενθαρρυνθεί ο σεβασμός μέσω της εκπαίδευσης για όλες τις θρησκείες και πεποιθήσεις. Στα παραπάνω προστίθεται η Σύσταση 1720 του ΣΤΕ, με θέμα «Εκπαίδευση και Θρησκεία», η οποία παρ' όλο που δεν έχει υποχρεωτική χροιά, δίνει σαφές περιεχόμενο στην υποχρεωτική θρησκευτική εκπαίδευση, που συστήνεται προς όλα τα κράτη μέλη. Αποτέλεσμα, τέλος, όλων των διασκέψεων, μακροχρόνιων δράσεων και ερευνών, και σημαντική για το θέμα που μας απασχολεί, είναι η σύσταση 12 του 2008 (CM/Rec (2008)12/28-7-09) του Συμβουλίου των Υπουργών Παιδείας της Ε.Ε. προς τα κράτη μέλη για υποχρεωτική θρησκευτική αγωγή σε διαπολιτισμικό πλαίσιο εκπαίδευσης, το οποίο διαμορφώνεται από τη Λευκή Βίβλο για το Διαπολιτισμικό Διάλογο (CM(2008)30/2 May 2008). Παράλληλα, ο Οργανισμός για την Ασφάλεια και την Συνεργασία στην Ευρώπη (Organisation for Security and Cooperation in Europe-OSCE), που εδρεύει στη Βιέννη, και το γραφείο του για τους Δημοκρατικούς θεσμούς και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (Office for Democratic Institutions and Human Rights-ODIHR), που εδρεύει στη Βαρσοβία, δρώντας

---

⁷⁸ Αναφορές γίνονται περί αυτού σε: 1) Π.Ε.Θ. (2012), Η θέση της Πανελλήνιας Ένωσης Θεολόγων για το νέο (πιλοτικό) Πρόγραμμα Σπουδών στα Θρησκευτικά Δημοτικού και Γυμνασίου, URL:<http://www.petheol.gr/> 2) Σ. Πορτελάνος, (2012), Το μάθημα των Θρησκευτικών στην εποχή της μετανεωτερικότητας, Νέα Παιδεία, τ. 142, σ.130-147 3) Η. Ρεράκης, (2012), Υπόμνημα με θέμα «Νέο Πιλοτικό Πρόγραμμα Σπουδών στα Θρησκευτικά και Οδηγός εκπαιδευτικού», URL:<http://www.scribd.com/doc/99587053/%CE%A5%CE%A0%CE%9F%CE%9C%CE%9D%CE%97%CE%9C%CE%91-03-07-2012> , 4) Μητρ. Αλεξανδρουπόλεως Άνθιμος, (2012), Υπόμνημα για το μάθημα των Θρησκευτικών, URL:<http://romfea.gr/arhtra-aropseis/12465-ypomnimaalexpoleos-gia-ta-thriskeftika>, 5) Μητρ. Μεσσηνίας Χρυσόστομος, (2012), Εισήγηση για τον νέο ΠΣ στη Συνεδρίαση της ΔΙΣ, 5/11/2012, <http://www.amen.gr/article10972>

ανεξάρτητα από το ΣτΕ πραγματοποίησαν ένα πρόγραμμα για τα 56 μέλη κράτη του με σκοπό να παράγουν ένα εργαλείο με εκείνες τις αρχές βάσει των οποίων τα κράτη μέλη θα αναπτύξουν τις κατάλληλες πολιτικές και εκπαιδευτικές πρακτικές για τη Θρησκευτική Εκπαίδευση. Έτσι, προέκυψε ο Οδηγός: Toledo Guiding Principles on Teaching about Religions and Beliefs in Public Schools (TGP) στο οποίο προσφέρονται τα κριτήρια που θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη όταν και όπου διδάσκονται οι θρησκείες και άλλες φιλοσοφικές αντιλήψεις (OSCE 2007, σ.11-12) καθώς και οδηγίες για τη σύνταξη προγραμμάτων σπουδών για τη διδασκαλία σχετικά με τις θρησκείες (OSCE 2007, σ.39-51). Πρωταρχικός σκοπός του Οδηγού αυτού είναι η προάσπιση της θρησκευτικής ελευθερίας.

2.2.1. Συστήματα θρησκευτικής εκπαίδευσης στον Ευρωπαϊκό χώρο και στις ΗΠΑ

Η σχέση κράτους-εκκλησίας, παρά τον τρόπο που αποτυπώνεται στα Συντάγματα των χωρών δεν προσδιορίζει πάντα τη θέση και τον χαρακτήρα που κατέχει η θρησκευτική εκπαίδευση στο σχολείο. Εκπαιδευτικές πρακτικές και συνήθειες, όπως είναι η προσευχή, η συλλογική λατρεία, οι σχολικές θρησκευτικές εορτές, υπογραμμίζουν την καθοριστική παρουσία της θρησκείας στην εκπαίδευση.

Στον ευρωπαϊκό χώρο και στις ΗΠΑ, διαμορφώθηκαν σε αδρές γραμμές, τρία συστήματα θρησκευτικής εκπαίδευσης⁷⁹: ένα σύστημα πλήρους αποκοπής της θρησκείας από την εκπαίδευση που συνεπάγεται την απουσία ειδικού μαθήματος θρησκευτικών (Γαλλία, Αμερική⁸⁰). Στο πρόγραμμα αυτό όλες οι αναφορές στο ρόλο της θρησκείας στην εξέλιξη

---

⁷⁹ Η κατηγοριοποίηση είναι κατ' ανάγκην σχηματική καθώς υπάρχει μια μεγάλη διαφοροποίηση μεταξύ των μορφών θρησκευτικής εκπαίδευσης από χώρα σε χώρα, ακόμα και στο εσωτερικό της ίδιας χώρας, όταν αυτή έχει ομοσπονδιακή δομή και δεν επικρατεί ενιαίο εκπαιδευτικό σύστημα. Βλ. Ν-Κ. Χλέπα, Π. Δημητρόπουλου, Ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας στο χώρο της εκπαίδευσης, Αντ. Σάκκουλας, 1993, Κ. Χρυσόγονου, Θρησκευτική εκπαίδευση και επικρατούσα θρησκεία, ΕΝΟΒΕ, ό.π, σ. 89-96.

⁸⁰ Αν και σε ορισμένες Πολιτείες των ΗΠΑ δεν διδάσκεται το μάθημα των θρησκευτικών, ωστόσο προωθούν τη διδασκαλία της βιβλικής εκδοχής προέλευσης του ανθρώπου και της θεωρίας του ευφυούς σχεδιασμού, στο πλαίσιο του μαθήματος της βιολογίας, ως εναλλακτική προσέγγιση στην εξελικτική θεωρία.

του πολιτισμού περιλαμβάνονται στην ιστορία και σε άλλα συναφή μαθήματα (πολιτισμός των θρησκειών⁸¹. Ωστόσο, στην Γαλλία, στη χώρα όπου ο κοσμικός (laïque) χαρακτήρας της κράτους είναι συνταγματικά κατοχυρωμένος, υπάρχει η δυνατότητα ιδρύσεως επιχορηγούμενων σχολείων από θρησκευτικές κοινότητες με εκπαίδευση κατηχητικού χαρακτήρα για όσους το επιθυμούν.

Το δεύτερο σύστημα υιοθετεί το λεγόμενο θρησκευολογικό πρότυπο, το οποίο εφαρμόζεται στις σκανδιναβικές χώρες, στην Αγγλία και εν μέρει στην Ολλανδία. Σύμφωνα με το συγκεκριμένο πρότυπο, το μάθημα των θρησκευτικών προσλαμβάνει τα χαρακτηριστικά μιας ουδέτερης κοσμοθεωρητικής ενημέρωσης και είναι υποχρεωτικό ή μη, ενώ δίνεται μέριμνα στις ποσοτικά πολυπληθέστερες θρησκευτικές κοινότητες. Η Αγγλία, που υιοθετεί το μορφή αυτή εκπαίδευσης, είναι κράτος με επίσημη θρησκεία την αγγλικανική εκκλησία στην κεφαλή της οποίας βρίσκεται η Βασίλισσα της Αγγλίας. Το γεγονός όμως αυτό δεν επηρεάζει καθόλου τα μη κατηχητικά χαρακτηριστικά της εκπαίδευσης.

Το τρίτο σύστημα είναι αυτό της προαιρετικής θρησκευτικής εκπαίδευσης, το οποίο υιοθετούν όλες οι υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες, πλην Ιρλανδίας, Ελλάδας και αρκετών χωρών της ανατολικής Ευρώπης (Βουλγαρία, Πολωνία, Ουγγαρία, Λιθουανία). Το σύστημα αυτό έχει στοιχεία ομολογιακής διδασκαλίας, ενώ οι μαθητές μπορούν να απαλλαγούν ή να επιλέξουν άλλα συναφή μαθήματα χωρίς να απαιτείται να κάνουν οποιαδήποτε δήλωση πίστης ή άλλης μορφής δικαιολόγησης της επιλογής τους. Η πλήρης προαιρετικότητα π.χ στο Ιταλικό σύστημα, συνιστά συνταγματική απαίτηση, καθώς το περιεχόμενο του μαθήματος διαμορφώνεται κατόπιν συμφωνίας κράτους και καθολικής εκκλησίας. Σε πολλές από τις ευρωπαϊκές χώρες η διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών γίνεται σε ομολογιακή βάση -στις πληθυσμιακά ευάριθμες θρησκευτικές κοινότητες και εφόσον

---

⁸¹ Ίσως στην Γαλλία υπάρχει έντονη ανάγκη στο όνομα του πλουραλισμού να ξανασκεφτούν την έννοια της laïcité, διότι αφενός το σύγχρονο άτομο αρνείται να αποσιωπήσει την ιδιαιτερότητά του για να ενταχθεί στα κοινωνικά στεγανά και αφετέρου οι Γάλλοι οφείλουν να επαναορίσουν την συλλογική τους ταυτότητα προκειμένου να επιτρέψουν στους μετανάστες να βρουν την θέση τους στην κοινωνία και να συμμετέχουν στη δημοκρατική της οργάνωση.

υπάρχει ένας επαρκής αριθμός μαθητών- από αντίστοιχους δασκάλους που υποδεικνύονται από τις θρησκευτικές κοινότητες, ενώ συχνά το μάθημα δεν βαθμολογείται, ούτε εξετάζεται.

2.2.2. Συστήματα Θρησκευτικής Εκπαίδευσης στην Ελλάδα

Η Θρησκευτική Εκπαίδευση που προσφέρεται στο ελληνικό σχολείο με το μάθημα των Θρησκευτικών (ΜτΘ) έχει περάσει σε μία νέα φάση με τις βασικές αλλαγές που έγιναν πρώτα στα ΔΕΠΠΣ και ΑΠΣ (2003) και έπειτα στο πιλοτικό ΠΣ Δημοτικού και Γυμνασίου (2011). Την τελευταία δεκαετία διαμορφώθηκε ένα νέο πλαίσιο για το είδος, το σκοπό και το περιεχόμενο του μαθήματος των Θρησκευτικών. Το θέμα της Θρησκευτικής Εκπαίδευσης έχει απασχολήσει διάφορους κλάδους επιστημών, όπως η θεολογία και η κοινωνιολογία, αλλά και την ίδια την κοινωνία, το κράτος και τους θεσμούς του. Από το σύνολο του σχολικού προγράμματος, ο εκκλησιασμός, οι γιορτές, όπως των Τριών Ιεραρχών, η πρωινή προσευχή, αλλά και από το ίδιο το μάθημα των Θρησκευτικών, οι μαθητές λαμβάνουν Θρησκευτική Εκπαίδευση και τονώνουν την θρησκευτική ελευθερία τους ως δικαίωμα απαραίτητο.

2.2.2.1. Το μονοφωνικό – κατηχητικό σύστημα (ομολογιακός χαρακτήρας ΜτΘ)

Το ισχύον σύστημα διδασκαλίας του θρησκευτικού μαθήματος στην Ελλάδα είναι το μονοφωνικό – κατηχητικό σύστημα. Ο χαρακτήρας του μαθήματος κρίνεται ως ομολογιακός. Σύμφωνα με τον ισχύοντα νόμο για την εκπαίδευση (1566/85) διδάσκεται υποχρεωτικά και με ανοικτούς ορίζοντες, η ορθόδοξη χριστιανική πίστη της Εκκλησίας, και για τον λόγο αυτό πολλοί ορίζουν τον χαρακτήρα των Θρησκευτικών ως κατηχητικό και μονοφωνικό.

Δυστυχώς, ο κατηχητικός – μονοφωνικός χαρακτήρας του μαθήματος δεν ανταποκρίνεται στην ανάγκη μιας ελεύθερης πλουραλιστικής δημοκρατικής κοινωνίας. Μίας κοινωνίας πέρα από διακρίσεις θρησκεύματος και φυλής.

Με το πέρασμα των ετών, οι συνθήκες και οι κοινωνικές ανάγκες μεταβάλλονται, και για τον λόγο αυτό οι σκοποί του εν λόγω μαθήματος αλλάζουν και ως προς τον χαρακτήρα του συγκεκριμένα παρατηρείται σύγχυση. Οι υποστηρικτές του ομολογιακού χαρακτήρα του μαθήματος προσφεύγουν στη συνταγματική κατοχύρωσή του, επικαλούμενοι το άρθρο 3 περί «επικρατούσης θρησκείας» και το άρθρο 16 § 2 περί «αναπτύξεως της εθνικής και θρησκευτικής συνειδήσεως» για το σκοπό της παιδείας. Η μεγάλη θρησκευτική ομοιογένεια

του ορθόδοξου πληθυσμού στην Ελλάδα, αλλά και ο ισχυρισμός ότι η Ορθοδοξία αποτελεί συστατικό παράγοντα του ελληνικού έθνους φαίνεται πως είναι τα κύρια επιχειρήματά τους.

Στον αντίποδα, οι επικριτές του ομολογιακού μαθήματος ερμηνεύουν διασταλτικά τις παραπάνω συνταγματικές επιταγές σε συνδυασμό με το άρθρο 13 § 1-2 που κατοχυρώνει το απαραβίαστο της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης και την ανεξιθρησκία στην Ελλάδα. Οι επικριτές αυτοί εκτός από μέλη της επιστημονικής κοινότητας, συνταγματολόγοι, ή απλώς ιδιώτες που καταθέτουν την άποψή τους, είναι και θεσμοθετημένα όργανα και αρχές της Πολιτείας, όπως το Συμβούλιο της Επικρατείας, η Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα και ο Συνήγορος του Πολίτη. Κατά τον τελευταίο μάλιστα, το πρόβλημα του μαθήματος των Θρησκευτικών και το δικαίωμα απαλλαγής απορρέει από τον «δεδομένο “κατηχητικό” και, συνεπώς, μονόπλευρο χαρακτήρα του μαθήματος αυτού» και μάλιστα ασχέτως προς το ότι ο χαρακτήρας αυτός θεωρείται «σύμφωνος προς το Σύνταγμα».

Στην Ελλάδα, το θρησκευτικό μάθημα στη δημόσια εκπαίδευση είναι μονοφωνικό, κατηχητικό και μονόπλευρο, προσηλωμένο στο «πίστευε και μη ερεύνα». Αποτελεί, δυστυχώς, «ακραία περίπτωση κατηχητισμού και θρησκευτικής ενδογμάτισης στο πλαίσιο των χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης», ενώ του απαγγέλλονται πολλές ακόμη κατηγορίες. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε σχέδιο νόμου της «Ελληνικής Ένωσης για τα δικαιώματα του ανθρώπου και του πολίτη» (άρθρο 6), η διδασκαλία των Θρησκευτικών δεν μπορεί να έχει πλέον καμία ομολογιακή αναφορά στην ορθόδοξη χριστιανική παράδοση και η ύλη του προτείνεται να περιλαμβάνει απλώς μια «εισαγωγή στην ιστορία, την κοινωνιολογία και την δογματική όλων των θρησκειών. Ειδικά στο λύκειο, το μάθημα των θρησκευτικών μετονομάζεται σε θρησκευσιολογία».

Το Σύνταγμα ερμηνεύεται αντιφατικά και αυτό εντείνει το πρόβλημα γύρω από το μάθημα των Θρησκευτικών.

2.2.2.2. Το θρησκευσιολογικό σύστημα (θρησκευσιολογικός χαρακτήρας ΜτΘ)

Κατά καιρούς έχει εκφραστεί έντονα η πρόταση το μάθημα των Θρησκευτικών να απαλλαγεί από τον ομολογιακό χαρακτήρα του, ο οποίος βασίζεται στην μετάδοση των γνώσεων αναφορικά με την ορθόδοξη χριστιανική πίστη και παράδοση και να ακολουθήσει το

θρησκευολογικό πρότυπο. Έχουνε διατυπωθεί πολλές απόψεις επί του συγκεκριμένου θέματος, άπειρα άρθρα έχουνε γραφτεί και εγκύκλιοι σχετικοί από το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων έχουνε εκδοθεί.

Θεωρώ πως θα πρέπει να γίνει μία διευκρίνιση για το τι σημαίνει θρησκευολογικό σύστημα. Το μάθημα των Θρησκευτικών, όπως πολλάκις αναφέρω στην παρούσα εργασία, είναι ομολογιακό, δηλαδή βασίζεται στην Ορθόδοξη Χριστιανική Πίστη και Παράδοση την οποία και μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος στοχεύει να διαδώσει στους μαθητές. Από την άλλη, θρησκευολογικό πρότυπο είναι αυτό το οποίο ενδιαφέρεται για την γνωριμία και επαφή των μαθητών με όλες τις θρησκείες, ή, τέλος πάντων, με τις περισσότερες θρησκείες που υπάρχουν σήμερα. Οι υποστηρικτές του θρησκευολογικού προτύπου στηρίζουν την εμμονή τους αυτή στα άρθρα 5 παρ. 1 του Συντάγματος για την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, 13 για την Θρησκευτική ελευθερία, καθώς και στο 16 παρ. 2 του Συντάγματος για την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνειδήσεως. Η προσωπική μου άποψη σχετικά με την επικράτηση του θρησκευολογικού προτύπου στα ελληνικά σχολεία είναι αρνητική. Οι μαθητές θα πρέπει, βεβαίως να διδάσκονται τις διαφορετικές θρησκείες, ομολογίες και δοξασίες αυτών, ωστόσο θα πρέπει αυτό να γίνεται κάτω από την ισορροπία της συγκριτικής μεθόδου. Ενώ, πως μέσα από την γνώση και την επαφή των μαθητών με την ορθόδοξη χριστιανική πίστη και την συσχέτιση με άλλες έτερες θρησκείες, ο μαθητής θα διακρίνει εκείνα τα στοιχεία που υπερτερούν σε κάθε θρησκεία. Δε γίνεται να αγνοήσουμε την επικρατούσα θρησκεία, όμως μπορούμε να δώσουμε το χώρο, όπως και πρέπει να γίνει και γίνεται, στις λοιπές γνωστές θρησκείες, καθώς και σε θέματα προβληματισμού και ηθικής γύρω από το θρησκευτικό κομμάτι.

Στα μειονοτικά σχολεία της Θράκης διδάσκεται με φροντίδα της Ελληνικής Πολιτείας το μάθημα των Θρησκευτικών βασισμένο στο Κοράνιο και στην Ισλαμική παράδοση. Μάλιστα, στην Ειδική Παιδαγωγική Ακαδημία Θεσσαλονίκης, το κρατικό, δηλαδή, ίδρυμα που εκπαιδεύει δασκάλους για τα μουσουλμανικά σχολεία, υπάρχει υποχρεωτικό και πρωτεύον μάθημα με τίτλο Ισλαμολογία. Οι δάσκαλοι των μουσουλμανικών δημοτικών σχολείων της Θράκης βοηθούνται από το Ελληνικό Κράτος να διδάξουν ένα μάθημα Θρησκευτικών με καθαρά ομολογιακό – μουσουλμανικό περιεχόμενο. Εάν ο χαρακτήρας, επομένως, του μαθήματος των Θρησκευτικών μεταβληθεί από ομολογιακός σε θρησκευολογικός, τότε θα πρέπει να υπάρξουν αντίστοιχες μεταβολές και στα μειονοτικά σχολεία της Θράκης. Όπως γνωρίζουμε, οι νόμοι του κράτους έχουν γενική εφαρμογή και σε περίπτωση που

επικρατήσει το θρησκευολογικό σύστημα, θα δημιουργηθεί έντονο πρόβλημα σχετικά με τότε την διδασκαλία του Κορανίου στα παιδιά των μουσουλμάνων. Εάν αντίθετα, εξαιρεθούν τα μειονοτικά σχολεία από αυτή την διάταξη, τότε θα έχουμε έλλειψη ισονομίας και ίσης μεταχείρισης κάτι που αντιβαίνει στο ίδιο το Σύνταγμα και δημιουργεί διάκριση εις βάρος των Χριστιανών Ορθοδόξων.

Επιπρόσθετα, αλλαγές θα παρατηρηθούν και στις Θεολογικές Σχολές Αθηνών και Θεσσαλονίκης, οι οποίες προκειμένου να προσαρμοστούν στις αλλαγές της θρησκευτικής εκπαίδευσης θα πρέπει να μετατρέψουν το περιεχόμενο σπουδών σε θρησκευολογικό, ώστε οι μελλοντικοί καθηγητές που θα διδάξουν το μάθημα στα σχολεία να διαθέτουν ικανοποιητικό επίπεδο γνώσεων γύρω από τις περισσότερες και πιο γνωστές θρησκείες της Υφηλίου. Η ορθόδοξη Θεολογία θα παραγκωνιστεί κατ' αυτόν τον τρόπο, θα δώσει τη θέση της σε ένα γνωστικό αντικείμενο με πολλές κατευθύνσεις, αλλά οι σπουδαστές δε θα έχουν τη δυνατότητα να εμβαθύνουν τόσο σε αυτές.⁸²

Με την επικράτηση του θρησκευολογικού προτύπου, οι αρχές και οι αξίες που η Ορθόδοξη Χριστιανική Παράδοση μεταδίδει θα χάνονταν. Το μάθημα θα αποκτούσε το χαρακτήρα εγκυκλοπαιδικών γνώσεων⁸³, καθώς θα βοηθούσε στην σύγκριση των θρησκειών μεταξύ τους, αλλά δε θα προδιέθετε τους μαθητές να ζήσουν με ιδανικά, αρχές και αξίες. Σήμερα το μάθημα των Ορθοδόξων Θρησκευτικών μεταδίδει ορισμένα πρότυπα και αξίες με βάση το Ευαγγέλιο. Στις περισσότερες χώρες της Ευρώπης επικρατεί το ομολογιακό σύστημα, καθώς το μάθημα των Θρησκευτικών διδάσκεται σύμφωνα με την επικρατούσα Θρησκεία. Προσωπικά, αυτό είναι το φυσιολογικό. Η θρησκευολογία θα μπέρδευε τον μαθητή στο σημείο που η σύγκριση θα δημιουργούσε τάσης μίμησης. Άλλα τα πρότυπα στις χώρες του Ισλάμ, άλλα για την Ορθοδοξία.

---

⁸² Θα δημιουργούνταν η εξής αντίφαση: η Ελλάδα ενώ επιθυμεί την επαναλειτουργία της Ορθόδοξης Θεολογικής Σχολής (ομολογιακής) της Χάλκης στην Τουρκία, ωστόσο προσπαθεί να μεταβάλλει το ομολογιακό χαρακτήρα της θρησκευτικής αγωγής σε θρησκευολογικό.

⁸³ Η θρησκευολογία είναι ένα συνονθύλευμα εγκυκλοπαιδικών γνώσεων που θα δημιουργήσουν σύγχυση στο παιδί. Σύμφωνα με τον καθηγητή κ. Γ. Μπαμπινιώτη, «το παιδί πρέπει να διδαχθεί τα Θρησκευτικά με βάση την θρησκεία των γονέων του και την Ορθόδοξη παράδοση του τόπου, στον οποίο ζει».

Επιπροσθέτως και άξιο αναφοράς είναι το γεγονός ότι ορισμένοι υποστηρίζουν τον θρησκευολογικό χαρακτήρα του μαθήματος των Θρησκευτικών, ώστε να καταργηθεί το δικαίωμα απαλλαγής. Συγκεκριμένα, με το θρησκευολογικό μάθημα όλοι θα παρακολουθούν το μάθημα, χωρίς εξαιρέσεις λόγω θρησκευτικής συνειδήσεως. Ωστόσο, στην Αγγλία που το μάθημα έχει θρησκευολογικό χαρακτήρα, υπάρχουν απαλλασσόμενοι.

Το θρησκευολογικό πρότυπο θα στερούσε τη δυνατότητα στους μαθητές των ελληνικών σχολείων να διδαχθούν σε βάθος την ορθόδοξη χριστιανική παράδοση, όσα η Βίβλος και οι Πατέρες της Ορθόδοξης Εκκλησίας ορίζουν. Θα απέκλειε, ακολούθως τον συσχετισμό της Ορθοδοξίας με τις λοιπές θρησκείες και θα απομόνωνε ένα μάθημα ηθικών διδαγμάτων, γνώσης και προβληματισμού.⁸⁴

2.2.2.3. Η προαιρετικότητα του μαθήματος των Θρησκευτικών στην εκπαίδευση ως ανεπιφύλακτο δικαίωμα

Θα λέγαμε πως η καλύτερη λύση είναι η ύπαρξη του μαθήματος των Θρησκευτικών ως προαιρετικό στα Αναλυτικά και Ωρολόγια Προγράμματα των ελληνικών σχολείων. Δηλαδή, όποιος μαθητής δεν επιθυμεί να παρακολουθεί το συγκεκριμένο μάθημα, θα μπορούσε με μία απλή υπεύθυνη δήλωση στη γραμματεία του σχολείου να εξαιρεθεί από την παρακολούθηση και εξέτασή του. Αυτό θα δημιουργούσε κύμα απαλλαγών των μαθητών από αυτό το μάθημα, όχι για λόγους θρησκευτικής συνειδήσεως και πεποιθήσεων δικών του, ή των γονέων του, αλλά για μερικές ώρες απουσίας από την σχολική τάξη.

Κάθε μαθητής εάν η θρησκευτική του πίστη δε του το επιτρέπει μπορεί να εκφράσει την επιθυμία του να εξαιρεθεί από το μάθημα των Θρησκευτικών που αποτελεί διδαχή της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης και παράδοσης. Ο λόγος θα πρέπει να είναι αιτιολογημένος και σε καμία περίπτωση δε θα πρέπει να γίνεται δεκτή μία υπεύθυνη δήλωση αναιτιολόγητη ως προς τους λόγους απαλλαγής.

Πριν από περίπου δύο χρόνια, η κ. Μαρία Ρεπούση υποστήριξε στην Βουλή την άποψή της ότι το μάθημα των Θρησκευτικών δεν έχει θέση στο σύγχρονο Λύκειο. Συγκεκριμένα, η βουλευτής της ΔΗΜΑΡ εξέφρασε στην επιτροπή μορφωτικών υποθέσεων της Βουλής που

---

⁸⁴ *Οι σχέσεις Κράτους και Εκκλησίας*, εκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2000, σελ. 129.

συζητούσε το νομοσχέδιο για το νέο λύκειο, την άποψη ότι το μάθημα των Θρησκευτικών με την έννοια της ορθόδοξης κατήχησης δε θα έπρεπε να έχει θέση στο σύγχρονο λύκειο. Προσωπικά εκείνη η δήλωση με έβαλε σε προβληματισμούς κατά την συγγραφή του παρόντος, από την μία η προγενέστερη εγκύκλιος του Υπουργείου που έκανε λόγο για προαιρετική παρακολούθηση των Θρησκευτικών και από την άλλη απόψεις που τείνουν στον εξοβελισμό του μαθήματος με την αιτιολογία ότι αποτελεί προέκταση του κατηχητικού της Εκκλησίας έργου. Το μάθημα των Θρησκευτικών έχει χαρακτήρα γνωσιολογικό και όχι συνέχειας διδασκαλίας από πλευράς της Ορθόδοξης Εκκλησίας. Η ελληνική Πολιτεία συμπεριέλαβε το εν λόγω μάθημα στον κορμό των κύριων μαθημάτων, ώστε οι μαθητές να δημιουργήσουν μία σαφή και πλήρη εικόνα για τον θρησκευτικό πολιτισμό, να μάθουν, να διδαχθούν τα όσα η Βίβλος και οι Πατέρες υποστηρίζουν και να γνωρίσουν και διαφορετικά θρησκευόμενα και ομολογίες. Η βουλευτής και καθηγήτρια Ιστορίας κ. Ρεπούση είχε κατηγορήσει το υπουργείο Παιδείας ότι επιμένει σε μια αναχρονιστική αντίληψη, ενώ τάχθηκε υπέρ της διδασκαλίας της θρησκευσιολογίας,⁸⁵ όπως προέβλεπαν παλαιότερα σχέδια επί υπουργίας Άνας Διαμαντοπούλου.

Η μετατροπή του μαθήματος σε προαιρετικό είχε ήδη ξεκινήσει να συμβαίνει, έστω και άτυπα, με την ελαστικότητα, που όμως προανέφερα, τα σχολεία δέχονταν τις υπεύθυνες δηλώσεις μαθητών για απαλλαγή από το μάθημα χωρίς συγκεκριμένη έως και καθόλου αιτιολογία. Στα σχολεία υπήρχε η καταχρηστική συνήθεια οι μαθητές να λαμβάνουν απαλλαγή από τα Θρησκευτικά όχι για λόγους θρησκευτικής συνείδησης, αλλά για να εξοικονομούν χρόνο για άλλα μαθήματα ή για να απουσιάζουν κάποιες ώρες του εβδομαδιαίου σχολικού προγράμματος.

Ο πρώην υπουργός Παιδείας Ανδρέας Λοβέρδος στις αρχές του παρόντος έτους και πριν την ανάδειξη της Κυβέρνησης Τσίπρα, εξέδωσε εγκύκλιο, με την οποία έκανε πιο αυστηρούς τους όρους απαλλαγής των μαθητών από τα Θρησκευτικά. Με βάση την

---

⁸⁵ «Εσείς όχι μόνο δεν κάνετε προαιρετικά τα θρησκευτικά και δεν τα αλλάζετε, αλλά επιμένετε σε μια κυρίαρχη θέση η οποία αποτυπώνεται και στο πρόγραμμα σπουδών του Επαγγελματικού Λυκείου, αλλά και στα υποχρεωτικά μαθήματα που δίνουν εξετάσεις τα παιδιά για να πάρουν το απολυτήριό τους. Εξάλλου δεν νομίζω ότι όσο περισσότερη ορθόδοξη κατήχηση κάνουν τα παιδιά στα σχολεία τόσο καλύτεροι χριστιανοί θα γίνουν».

εγκύκλιο αυτή, απαλλαγή χορηγείται ύστερα από υπεύθυνη δήλωση του μαθητή ή και των δύο γονέων του με αναφορά ότι ο μαθητής δεν είναι χριστιανός ορθόδοξος. Η έκδοση της εγκυκλίου κρίθηκε απαραίτητη, διότι έχουνε παρατηρηθεί φαινόμενα κατάχρησης του δικαιώματος απαλλαγής από τα Θρησκευτικά για λόγους που δεν συνδέονται με την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης. Εξαιτίας αυτής της κατάχρησης, ο κ. Λοβέρδος εφιστούσε την προσοχή στους διευθυντές των σχολείων να ελέγχουν την τεκμηρίωση των προβαλλόμενων λόγων, επισημαίνοντας σε κάθε ενδιαφερόμενο τη σοβαρότητα των σχετικών δηλώσεων. Η εν λόγω εγκύκλιος συνάδει με την απόφαση 115/2012 του Διοικητικού Εφετείου Χανίων, η οποία μεταξύ άλλων αναφέρει ότι η αιτιολόγηση της άρνησης του μαθητή να παρακολουθήσει τα Θρησκευτικά δεν συνιστά παραβίαση του άρθρου 13 του Συντάγματος.

Όσοι μαθητές παίρνουν απαλλαγή, δεν παρακολουθούν και εύλογα δεν βαθμολογούνται στο μάθημα. Παράλληλα, στη σχολική καρτέλα τους δεν αναγράφεται το θρήσκευμα «Χριστιανός Ορθόδοξος». Αυτό, ωστόσο, δεν αρέσει σε αρκετούς γονείς. Για αυτόν ακριβώς το λόγο, πολλοί μαθητές στο τέλος της σχολικής χρονιάς δηλώνουν στους καθηγητές τους ότι το ξανασκέφτηκαν και πλέον είναι χριστιανοί ορθόδοξοι, ζητώντας αυτό να αναγραφεί στην καρτέλα τους. Αυτή λοιπόν η καταχρηστική πρακτική οδηγούσε μέχρι πρότινος στην απομόνωση και απαξίωση του μαθήματος των Θρησκευτικών κάτι που η παραπάνω εγκύκλιος θέλησε να αλλάξει. Ο αναπληρωτής Υπουργός Παιδείας της κυβέρνησης Τσίπρα, κ. Κουράκης υποστηρίζοντας την κατάργηση της εγκυκλίου Λοβέρδου, υποστήριξε ότι οι μαθητές μπορούν να λαμβάνουν απαλλαγή από το μάθημα των Θρησκευτικών χωρίς να αναφέρουν τους λόγους για τους οποίους το επιθυμούν και εφόσον τη λάβουν να απασχολούνται εντός του σχολείου σε κάτι άλλο. Η τάση "προαιρετικοποίησης" του μαθήματος γίνεται φανερή, καθώς με τις ελεύθερες, ανατιολόγητες απαλλαγές το μάθημα καθίσταται αυτομάτως δευτερεύων και ο χαρακτήρας του διαβρώνεται. Αυτό σίγουρα θα διατάρασσε τις σχέσεις της κυβέρνησης με την Εκκλησία και τους θεολόγους, οι ώρες διδασκαλίας των οποίων θα ελαχιστοποιούνταν.

Σήμερα, η Αρχή Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων (ΑΠΠΔ) προκειμένου να γίνει ευκολότερη η απαλλαγή των μαθητών από το μάθημα των Θρησκευτικών στα σχολεία, χωρίς να παραβιάζονται τα προσωπικά δεδομένα τους, αλλά και οι θρησκευτικές τους πεποιθήσεις, αναλαμβάνει πρωτοβουλία. Συγκεκριμένα, ύστερα από απόφαση που η εν

λόγω αρχή εξέδωσε φαίνεται πως δεν επικροτεί την εγκύκλιο Λοβέρδου σχετικά με τις προϋποθέσεις απαλλαγής, ενώ τίθεται και θέμα νομιμότητας και για τις προγενέστερες εγκυκλίους οι οποίες φαίνεται ότι οδηγούσαν σε παραβίαση ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων. Δίδεται, λοιπόν, η δυνατότητα ανατροπής ως μη νόμιμες οι εγκύκλιοι του Υπουργείου Παιδείας, που έθεταν ως προϋπόθεση να απαλλαγεί ο μαθητής είτε να αποκαλύπτει το θρήσκευμά του, είτε να δηλώνει ρητώς ότι δεν είναι χριστιανός ορθόδοξος. Παράλληλα, δινόταν το δικαίωμα ελέγχου τεκμηρίωσης των προβαλλόμενων λόγων απαλλαγής.

Η Αρχή Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων υποστηρίζει ότι οι γονείς ή οι κηδεμόνες που επιθυμούν τα παιδιά τους να απαλλαγούν από το μάθημα των Θρησκευτικών πρέπει να μπορούν να ασκούν το δικαίωμά τους αυτό, χωρίς να προβαίνουν σε καμία περαιτέρω διευκρίνιση αν είναι άθρησκοι, ετερόδοξοι ή ετερόθρησκοι. Μάλιστα, η Αρχή αυτή θέτει, όπως αναφέρθηκε, ζήτημα νομιμότητας των εγκυκλίων καθώς φαίνεται να μη στηρίζονται σε κάποια συγκεκριμένη εξουσιοδότηση νόμου, ενώ παράλληλα δεν έχουν δημοσιευθεί στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, αν και προβλέπουν κανόνες δικαίου.

2.3. Το δικαίωμα εξαίρεσης από το μάθημα των θρησκευτικών

Το άρθρο 16 παρ. 2 Συντάγματος, προβλέπει την ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης, σε συνδυασμό με το άρθρο 3 παρ. 1 για την επικρατούσα στην Ελλάδα θρησκεία, αφορά τη γνωριμία των μαθητών με την ορθόδοξη χριστιανική πίστη και παράδοση. Ωστόσο, κατά το άρθρο 13 παρ. 1 του Συντάγματος, «Η ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης είναι απαραβίαστη. Η απόλαυση των ατομικών και πολιτικών δικαιωμάτων δεν εξαρτάται από τις θρησκευτικές πεποιθήσεις καθενός» και κατά την παράγραφο 2 «Κάθε γνωστή θρησκεία είναι ελεύθερη...», η θρησκευτική αγωγή υπόκειται σε απαλλαγές και εξαιρέσεις, όταν ορισμένοι μαθητές ή οι γονείς - κηδεμόνες τους το επιθυμούν.

Όπως το ίδιο το Σύνταγμα επιτάσσει, η θρησκευτική αγωγή στη δημόσια εκπαίδευση έχει ως στόχους τη γνωριμία των μαθητών με την ορθόδοξη χριστιανική πίστη, την παράδοση, αλλά και τη γνώση, επαφή με τις άλλες χριστιανικές Εκκλησίες και Ομολογίες, καθώς επίσης και με τις μεγάλες θρησκείες του κόσμου η λατρεία των οποίων είναι φανερή.

Οι αλλόδοξοι, οι αλλόθρησκοι μαθητές διαθέτουν ως δικαίωμα την απαλλαγή από το μάθημα των Θρησκευτικών. Οι αλλόδοξοι μαθητές, Ρωμαιοκαθολικοί και Προτεστάντες,

έχουν τη δυνατότητα διδασκαλίας ιδιαίτερου ομολογιακού θρησκευτικού μαθήματος σύμφωνα με το άρθρο 14, παρ. 17 του Ν. 1566/85. Από την άλλη πλευρά, οι αλλόθρησκοι μαθητές στα δημόσια σχολεία της χώρας δεν διδάσκονται ιδιαίτερο μάθημα Θρησκευτικών σύμφωνα με τη θρησκεία τους, με εξαίρεση τα παιδιά των Ελλήνων μουσουλμάνων στα μειονοτικά σχολεία του νομού Θράκης.

Οι γονείς διαθέτουν το δικαίωμα να διαπαιδαγωγούν τα τέκνα τους σύμφωνα με τις δικές τους θρησκευτικές του πεποιθήσεις κατά το άρθρο 13 Συντάγματος. Το δικαίωμα αυτό των γονέων, κατοχυρώνεται και από το άρθρο 18 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, αλλά και από το άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

Η θρησκευτική ελευθερία, η οποία συνταγματικώς προστατεύεται διασφαλίζεται στη δημόσια εκπαίδευση με τη γνώση, την διδασκαλία όλων των γνωστών θρησκειών και την προσπάθεια κατανόησης των βασικών ζητημάτων μέσα από έναν γόνιμο εκπαιδευτικό διάλογο. Η γνώση αυτή προστατεύει τον κάθε μαθητή και μετέπειτα ενήλικο άνθρωπο από κάθε είδους θρησκευτική παραπλάνηση, του δίνει την δυνατότητα επιλογής της θρησκευτικής του ταυτότητας, του δημιουργεί ένα κομμάτι της προσωπικότητάς του. Η γνώση αποτελεί δύναμη και κριτήριο επιλογής τρόπου ζωής, καθώς η πίστη και η υιοθέτηση ενός θρησκευτικού προτύπου χαράσσει ανάλογα την συμπεριφορά και τις κινήσεις του καθενός.

Οι γονείς έχουν το δικαίωμα να εξασφαλίζουν για τα παιδιά τους μόρφωση και εκπαίδευση, η οποία να συμφωνεί με τις δικές τους θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις (Προσθ. Πρωτ. 1, αρθρ. 2 ΕΣΔΑ).

Το θέμα απαλλαγής των μαθητών από το μάθημα των θρησκευτικών, αποτελεί ένα από τα πλέον αμφιλεγόμενα των τελευταίων ετών, με επικρατούσα την άποψη πως δικαίωμα απαλλαγής έχουν οι μη χριστιανοί αλλόθρησκοι, οι αλλόδοξοι, οι άθρησκοι και εκείνοι οι μαθητές που, για σοβαρούς λόγους θρησκευτικής συνείδησης, το επιθυμούν. Μία άποψη θέλει το μέτρο της απαλλαγής να μη μπορεί να ισχύσει για όλους τους μαθητές. Η εξήγηση δίνεται ακριβώς στο ότι όσο γενικεύεται η δυνατότητα απαλλαγής χωρίς να υπάρχει κάποια σημαντική αιτιολογία, υπάρχει κίνδυνος να τεθεί στο περιθώριο με την μορφή

προαιρετικότητας ένα μάθημα, συγκεκριμένα το μάθημα των Θρησκευτικών, που βρίσκεται στον κορμό των μαθημάτων γενικής παιδείας.

Το μάθημα των Θρησκευτικών είναι υποχρεωτικό για όλους τους μαθητές (άρ.16, παρ.2 του Συντάγματος) και διδάσκεται στις σχολικές μονάδες Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, σύμφωνα με τα επίσημα υποχρεωτικά αναλυτικά και ωρολόγια προγράμματα, ακολουθεί τους γενικούς σκοπούς της εκπαίδευσης και απευθύνεται σε όλους τους μαθητές.

Το δικαίωμα απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών κρίνεται νόμιμο και σκοπός του αποτελεί η προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας και της θρησκευτικής συνείδησης, όπως προβλέπεται από το Σύνταγμα, στους οικείους νόμους και στις αποφάσεις των διεθνών και ελληνικών δικαστηρίων.

Κατά την προσωπική μου άποψη, δυστυχώς έχουνε παρατηρηθεί φαινόμενα κατάχρησης του δικαιώματος απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών για διαφορετικούς από τους επιτρεπόμενους λόγους, για λόγους, δηλαδή, άσχετους με την ελευθερία της θρησκευτικής συνείδησης. Απαιτείται, επομένως, στενότερος έλεγχος και πιο αυστηρός των προβαλλόμενων λόγων από τους διευθυντές των σχολικών μονάδων, οι οποίοι θα πρέπει με ιδιαίτερη προσεκτικότητα και καχυποψία να ελέγχουν την αιτιολογία των λόγων αυτών και να επισημαίνουν παράλληλα σε κάθε ενδιαφερόμενο τη σοβαρότητα των σχετικών υπεύθυνων δηλώσεων. Για τη χορήγηση της νόμιμης απαλλαγής του μαθητή θα πρέπει να έχουνε τηρηθεί τα παραπάνω, ενώ και η τήρηση των προβλεπόμενων χρονικών ορίων κρίνεται απαραίτητη.

Η προσυπογραφή της υπεύθυνης δήλωσης από τον διδάσκοντα είναι απαραίτητη, ώστε να ενημερώνεται για τους μαθητές που θα έχει στην τάξη του στις ώρες του μαθήματος των Θρησκευτικών. Εφόσον η όλη διαδικασία κρίνεται ως νόμιμη, η άρνηση του διδάσκοντα να υπογράψει θα πρέπει να μη λαμβάνεται υπόψη και ο διευθυντής του σχολείου να αναλάβει τη διεύθυνση του θέματος. Άλλωστε προσωπικές απόψεις και αντιλήψεις των διδασκόντων του μαθήματος που εκδηλώνονται μέσω της προσπάθειας μετάπεισης των μαθητών, αποτελούν προσπάθεια παρέμβασης στο απαραβίαστο δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας και δε θα πρέπει να συγκαλύπτονται ή να αιτιολογούνται θετικά.

Πρόσφατα, στις 23/1/2015 εκδόθηκε [νέα εγκύκλιος για το μάθημα των Θρησκευτικών με Αριθ. Πρωτ.: 12773/Δ2/23/01/2015](#) η οποία προσδιορίζει συγκεκριμένα ότι, η απαλλαγή χορηγείται με απλή υπεύθυνη δήλωση (του ν.1599/1986), η οποία μπορεί να κατατεθεί μόνο από 1/9 έως και 20/9 κάθε σχολικού έτους. Πρέπει να δηλωθεί στην υπεύθυνη δήλωση απαλλαγής ότι ο μαθητής **«δεν είναι χριστιανός ορθόδοξος και εξ αυτού επικαλείται λόγους θρησκευτικής συνείδησης»**. Η υπ. δήλωση πρέπει να υπογράφεται είτε από τον μαθητή, αν είναι ενήλικος, είτε **και από τους δύο γονείς⁸⁶ (μία δήλωση για τον κάθε ένα** αν είναι ανήλικος. Καθώς η κάθε δήλωση του ν.1599/1986 είναι ατομική θα πρέπει να γίνεται μία δήλωση από τον κάθε γονέα. Επιπρόσθετα, εφιστάται η προσοχή στους Διευθυντές των σχολικών μονάδων να ελέγχουν την τεκμηρίωση των προβαλλόμενων λόγων, υπονοώντας τυχόν ληξιαρχική πράξη που έχει δοθεί στο σχολείο και αναφέρει θρήσκευμα. Για αυτό, συνιστάται **να επισυνάπτεται στη δήλωση ληξιαρχική πράξη που δεν αναφέρει θρήσκευμα, ενώ να απαιτηθεί σε νωρίτερο χρόνο η διαγραφή του θρησκεύματος από τα αρχεία του σχολείου**, αν το παιδί έχει καταχωρηθεί ως χριστιανός ορθόδοξος, ή, να έχει μεταβληθεί η καταχώρηση σε κάτι άλλο.

Οι μαθητές που απαλλάσσονται από το μάθημα των Θρησκευτικών δεν έχουν δικαίωμα παραμονής στην τάξη τους κατά τη διάρκεια διεξαγωγής του μαθήματος των Θρησκευτικών και δεν πρέπει σε καμία περίπτωση να περιφέρονται εντός ή εκτός του σχολείου ή να απουσιάζουν (αδικαιολόγητα), αλλά να απασχολούνται σύμφωνα με τα διαλαμβανόμενα στην παρούσα εγκύκλιο. Ο διευθυντής της σχολικής μονάδας σε συνεργασία με το Σύλλογο των Διδασκόντων, σύμφωνα με τις διατάξεις του ν. 1566/1985 (Α' 167) και της υπ' αριθμ. Φ.353.1/324/105657/Δ1/8.10.2002 (Β' 1340) υπουργικής απόφασης, αποφασίζουν κατά περίπτωση για τον τρόπο που απασχολούνται υποχρεωτικά οι απαλλασσόμενοι μαθητές, συντάσσοντας σχετική πράξη (διαφορετικό διδακτικό αντικείμενο σε άλλο τμήμα της ίδιας τάξης, ευέλικτη ζώνη, βιωματικές δράσεις, ερευνητική εργασία).

Θα πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα ότι μετά την χορήγηση απαλλαγής από το μάθημα των Θρησκευτικών, στο πεδίο «Θρήσκευμα» του ατομικού δελτίου μαθητή και του απολυτήριου τίτλου, δεν θα συμπληρώνεται ένδειξη που να είναι αντίθετη με το περιεχόμενο της

---

⁸⁶ Στην περίπτωση που η γονική μέριμνα ασκείται από τον ένα γονέα, αρκεί η υπογραφή του ασκούντος τη γονική μέριμνα.

υπεύθυνης δήλωσης που υποβλήθηκε για τη χορήγηση της απαλλαγής, για το οποίο θα ενημερώνεται και ενυπόγραφα ο/οι υποβάλλων/οντες την υπεύθυνη δήλωση.

Ενδεικτικό κείμενο για την υπεύθυνη δήλωση του ν.1599/1986 (υπογράφεται ένα από κάθε γονέα) Βάσει της [12773/Δ2/23/01/2015](#) του Υπουργείου Παιδείας, επιθυμώ να απαλλαγεί ο γιος μου/η κόρη μου _____ από την υποχρέωση παρακολούθησης του μαθήματος των θρησκευτικών **επειδή δεν είναι χριστιανός ορθόδοξος και εξ αυτού έχει λόγους θρησκευτικής συνείδησης**, καθώς και από κάθε άλλη δραστηριότητα θρησκευτικής φύσης όπως η απαγγελία προσευχής και η συμμετοχή σε εκκλησιασμούς.

Με _____ εκτίμηση,

(εναλλακτικά, στη σπάνια περίπτωση που είστε ενήλικος, γράφετε «επιθυμώ να απαλλαγώ άμεσα» και όχι «ο γιος μου/η κόρη μου»)

2.4. Πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα διδασκαλίας του μαθήματος

Το νέο Πρόγραμμα Σπουδών θεωρείται αποτελεί ένα θετικό βήμα και συντελεί στη διαμόρφωση ενός σύγχρονου και ανοιχτού μαθήματος, που εντάσσεται ισότιμα με τα άλλα μαθήματα στο σχολικό πρόγραμμα, υπηρετώντας τον πρωτοποριακό γενικό σκοπό της εκπαίδευσης (Νέο Σχολείο) και τους ειδικούς σκοπούς της. Το ελληνικό σχολείο στοχεύει στην ειρηνική συνύπαρξη μέσω της γνωριμίας με το διαφορετικό και όχι απαραίτητα τον αλλόδοξο ή αλλόθρησκο. Πλουραλισμός, άλλωστε υπάρχει στο πλαίσιο και της μίας θρησκείας. Το μάθημα παραμένει υποχρεωτικό και δεν αφήνει περιθώρια για αντίθετα επιχειρήματα, ωστόσο θα πρέπει να επαναπροσδιορισθεί το καθεστώς των απαλλαγών. Διατηρώντας τον καμβά της εκκλησιαστικής ιστορίας ως περιεχόμενο που διατρέχει σε συνέχεια όλο το Δημοτικό και Γυμνάσιο, το μάθημα παραμένει κατά βάση Ορθόδοξο χριστιανικό, παρ'όλες τις παράλληλες αναφορές σε άλλες θρησκείες, που υπήρχαν έτσι κι αλλιώς και στο ΑΠΣ και ΔΕΠΠΣ του 2003.

Η ύπαρξη θεμάτων από άλλες θρησκείες ακολουθεί την αλλαγή που είχε γίνει στο προηγούμενο πρόγραμμα και εντάσσει ανάλογα με την ηλικία γνωσιακά στοιχεία για τις άλλες θρησκείες, κυρίως τον ιουδαϊσμό και τον μουσουλμανισμό. Η ύπαρξη στοιχείων από

άλλες θρησκείες εξυπηρετεί το γνωσιακό, ηθικό και κοινωνικό στόχο του θρησκευτικού γραμματισμού και δεν υπεισέρχεται σε θέματα πίστης, αλλά παραμένει σε επίπεδο γνωσιακό και πολιτιστικό. Άλλωστε ο θρησκευτικός γραμματισμός έχει αυτό το περιεχόμενο: γνώσεις, πληροφόρηση, εμπειρία. Ορθά στο Δημοτικό η εκπαίδευση ξεκινά από μνημεία, κείμενα, σύμβολα, πρόσωπα, εικόνες και ιστορίες, διότι ξεκινούν από την εμπειρία των μαθητών από το συγκεκριμένο και περιγραφόμενο και προχωρούν στο Γυμνάσιο σε πιο αφηρημένες έννοιες.⁸⁷

Όσων αφορά τις εμπειρίες των παιδιών λαμβάνονται υπόψη όχι μόνο οι τοπικές κοινωνίες στις οποίες ζουν αλλά και αυτές της κοινωνικής δικτύωσης και του διαδικτύου, στις οποίες οι θρησκευτικές παραστάσεις κι εμπειρίες είναι ποικίλες πια και χωρίς όρια. Δίνεται η δυνατότητα να διαμορφωθεί το μάθημα ανάλογα με τις εμπειρίες των παιδιών και να σκοπεύει ακριβώς σε αυτό: να συνδέσει τη μαθησιακή διαδικασία με την εμπειρία τους και την καθημερινή ζωή τους. Δεν είναι υποχρεωμένος κανένας εκπαιδευτικός να εξαντλήσει όσα γράφονται στις στήλες του Προγράμματος Σπουδών. Αντιθέτως, είναι ελεύθερος έχοντας στο επίκεντρο του σχεδιασμού του τους μαθητές του πρώτιστα να διαμορφώσει ανάλογα το μάθημά του. Γι' αυτό ακριβώς δεν υπάρχει ιδιαίτερος λόγος για να καταμετράται πόσο από το περιεχόμενο είναι Ορθόδοξο και πόσο προέρχεται από άλλες θρησκείες. Παρ' όλ' αυτά οι συντάκτες του προγράμματος επιλέγουν να παραθέσουν αναλυτικά το περιεχόμενο του μαθήματος, το οποίο είναι στο μεγαλύτερο ποσοστό του Ορθόδοξο χριστιανικό. Υπάρχουν, βέβαια, και ενότητες στις οποίες παρουσιάζονται ισότιμα στοιχεία διαφορετικών θρησκειών (π.χ εν. 2 της Γ' Δημοτικού «Κυριακή: μια σημαντική ημέρα της εβδομάδας»), αλλά είναι πολύ λίγες και παρεκκλίνουν από τις υπόλοιπες που είναι ή αποκλειστικά με χριστιανικό περιεχόμενο ή οι άλλες θρησκείες καταλαμβάνουν μικρό ποσοστό.

Σήμερα μπορεί ο εκπαιδευτικός να αυτενεργήσει και να πει ή να κάνει ό, τι αυτός θεωρεί αποτελεσματικότερο στην τάξη του, εφόσον δεν ελέγχεται και δεν αξιολογείται, με όποια επικινδυνότητα μπορεί να ενέχει αυτό. Μπορεί δηλαδή να αρνηθεί να υπηρετήσει τους σκοπούς και στόχους της εκπαίδευσης και του μαθήματός του, όπως ορίζονται από τους νόμους του κράτους. Σε τελική ανάλυση, η προσωπική στάση του εκπαιδευτικού, επαφίεται στο ήθος, τα πιστεύω και την επιστημοσύνη του καθενός. Δεν αποτελεί μελέτη των θρησκειών ως θρησκευιολογικό μάθημα, αλλά παραμένει χριστιανικό και ανοιχτό στις άλλες

---

⁸⁷ Kay & Francis 2000, σ.411-12.

θρησκείες. Πολύ περισσότερο δεν είναι διαπολιτισμικό⁸⁸, ακριβώς γιατί διατηρεί στους σκοπούς του τον πολιτιστικό εγκλιματισμό σε ένα πολιτισμό (μονοπολιτισμικό) και προτείνει κατά βάση περιεχόμενο που προέρχεται από την πολιτιστική παράδοση του τόπου.

Το μάθημα των Θρησκευτικών είναι ενταγμένο στην παρεχόμενη από την Ελληνική Πολιτεία εκπαίδευση και υπηρετεί τους γενικούς σκοπούς της παιδείας, σύμφωνα με το Σύνταγμα και τους Νόμους. Ένας εκ των στόχων του μαθήματος είναι η διαμόρφωση ελεύθερης σκέψης των πολιτών, πολιτών με κριτική σκέψη και υπευθυνότητα που να μπορούν να προβαίνουν σε σωστές επιλογές ζωής, σε πρότυπα ζωής υγιή εναρμονισμένα με το πολίτευμα, τις αξίες και τις αρχές που διέπουν την ελληνική κοινωνία. Η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των πολιτών, ανήλικων μαθητών, αλλά ακόμη και ενήλικων μέσα από το μάθημα των θρησκευτικών είναι από τα πλέον σημαντικά πλεονεκτήματα του μαθήματος των θρησκευτικών. Οι μαθητές, δηλαδή, γνωρίζουν τον Χριστιανισμό, κατεξοχήν της Ορθοδοξίας, αλλά και τις λοιπές γνωστές και με φανερή λατρεία θρησκείες, συγκρίνουν, οριοθετούν στο νου τους, συσχετίζουν. Η γνωριμία και αυτή η διδασκαλία ενισχύει την υπευθυνότητα, το ήθος, την αξιοπρέπεια, κάθε κομμάτι της προσωπικότητας των μαθητών. Τείνει προς τον σεβασμό κάθε άλλου θρησκευάτος πέρα από το οικείο, προς την θρησκευτική ετερότητα, την συνύπαρξη με το διαφορετικό.

Φυσικά πλεονέκτημα αποτελεί και ο νέος τρόπος διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών στην Πρωτοβάθμια και στη Μέση εκπαίδευση. Μέσω των βελτιωμένων προγραμμάτων και των νέων καλύτερα οργανωμένων και εκπαιδευτικά προσεγγμένων βιβλίων γίνεται αναφορά στις προτάσεις του Χριστιανισμού στο σύγχρονο κόσμο για τη συνοχή του, αλλά και στην ποιότητα της ζωής. Οι μαθητές δε πρέπει να μαθαίνουν στην απομόνωση, στην αποξένωση και στην απομάκρυνση από το διαφορετικό, αλλά στα πλαίσια της αλληλεγγύης να συνεργάζονται, να υπερβαίνουν τα όρια και τους φραγμούς, να δίδουν μια γροθιά στις διακρίσεις και να υιοθετούν ως ασπίδα προστασίας τους τον οικουμενικό χαρακτήρα του χριστιανικού μηνύματος.

Οι σύγχρονες κοινωνίες διέπονται από πολυπολιτισμικότητα, μίξη διαφορετικών εθνικοτήτων, ανθρώπων με διαφορετικό θρήσκευμα. Η γνωριμία με τους διαφορετικούς θρησκευτικούς τύπους, δυνατότητα που παρέχει η εκπαίδευση στους μαθητές με το μάθημα

---

⁸⁸ Κουκουνάρας-Λιάγκης 2010

των θρησκευτικών, τους επιτρέπει να συνειδητοποιήσουν και να σεβαστούν την πολυπολιτισμική, πολυφυλετική και πολυθρησκευτική δομή των συγχρόνων κοινωνιών, αλλά και την διαχριστιανική και διαθρησκευτική επικοινωνία.

Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα θεωρείται αρκετά οργανωμένο και προετοιμασμένο να γαλουχήσει τους μαθητές με τις απαραίτητες αρχές, αξίες και ιδανικά, με τα σωστά και υγιή πρότυπα και αυτό γίνεται αντιληπτό με την ποιότητα του εκπαιδευτικού προσωπικού. Οι διδάσκοντες έχουν τον πιο σημαντικό ρόλο και η Ελλάδα βρίσκεται ανάμεσα στις χώρες που το διδακτικό προσωπικό της επιτελεί στο έπακρον τους σκοπούς της εκπαίδευσης. Η δημόσια εκπαίδευση είναι ικανή να διαμορφώσει προσωπικότητες ολοκληρωμένες. Από νωρίς διδάσκονται ο σεβασμός, η αλληλοβοήθεια και η εκτίμηση του διαφορετικού. Η ισότητα και η αντίληψη της σημαντικής ύπαρξης της ετερότητας για την τήρηση συνοχής μέσα στην κοινωνία αποτελεί στόχο της εκπαιδευτικής πολιτικής.

Ο διδάσκων, ο δάσκαλος της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, ο καθηγητής της μέσης, λαμβάνουν σε επίπεδο πανεπιστημιακής κατάρτισης τα απαραίτητα εφόδια για την μετάδοση της θρησκευτικής ελευθερίας και της ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης. Διαθέτουν γνώσεις και παιδαγωγικές τεχνικές με την υποστήριξη της Πολιτείας, ώστε να μεταδίδει το σωστό και το υγιές στους μαθητές τους, να τους μαθαίνουν να σκέφτονται και να αναπτύσσουν κριτική σκέψη ακόμη. Παίρνουν τις κατάλληλες αποστάσεις και απαγκιστρώνουν τη δική τους, προσωπική άποψη, από το ζητούμενο. Ο διδάσκων δεν αναλύει το θρησκευτικό φαινόμενο όπως θα ήθελε, ή όπως πιστεύει ότι έπρεπε να είναι, αλλά το παρουσιάζει αντικειμενικά χωρίς σχόλια και στάση επικριτική ακόμη και σε περίπτωση αντίθεσής του με όσα αυτό ορίζει. Ένας ευσεβής ορθόδοξος χριστιανός, όταν λειτουργεί από τη θέση του δασκάλου είναι αρκετά δύσκολο να παραδώσει το μάθημα κατά τρόπο αποστασιοποιημένο και απόλυτα αντικειμενικό. Ο σωστός, όμως, εκπαιδευτικός θα καταφέρει να περάσει τη γνώση, χωρίς προσωπικές παρεμβολές και αντιρρήσεις. Κατά την προσωπική μου άποψη, το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα διαθέτει αξιόλογο προσωπικό που υλοποιεί τους στόχους της θρησκευτικής εκπαίδευσης με την απόσταση που πρέπει να υπάρχει για να αφηθεί ο μαθητής σε μία συνθετική διαδικασία σκέψης μέσα από τις πληροφορίες που λαμβάνει χωρίς εξαναγκασμούς, πιέσεις και επιβολή ξένων απόψεων. Άλλωστε για οποιοδήποτε εκπαιδευτικό σύστημα, θα ήτανε αντιφατικό να επιτρεπόταν στον παιδαγωγό να μεταδίδει ανεξέλεγκτα τις προσωπικές του θέσεις οι οποίες αντιτίθενται με τις θεμελιώδεις αρχές και αξίες του μαθητοκεντρικού συστήματος.

Όπως προαναφέρθηκε, το σχολείο θα πρέπει να έχει ως στόχους την θρησκευτική ετερότητα, τον σεβασμό και την αναγνώριση διαφορετικών θρησκευμάτων, γνωστών και με φανερή λατρεία και επομένως, η διατήρηση του ομολογιακού χαρακτήρα του μαθήματος αποτελεί σοβαρό μειονέκτημα. Η δημιουργία ενός ουδέτερου περιβάλλοντος, ενός ουδετερόθρησκου σχολείου αποτελεί το ζητούμενο των καιρών. Για την επίτευξη αυτής της αποχρωματισμένης θρησκευτικής ελευθερίας στο σχολείο θα πρέπει να μεταβληθεί ο χαρακτήρας του ομολογιακού μαθήματος σε θρησκευσιολογικό. Ωστόσο και αυτή η άποψη έχει απέναντί της πολλούς επικριτές και δυστυχώς στην εφαρμογή αντιμετωπίζει δυσκολίες.

Πιστεύω, ακόμη, και έπειτα από έρευνα επί του συγκεκριμένου θέματος, ότι, το μάθημα των Θρησκευτικών στην εκπαίδευση πάσχει ως προς τον τρόπο διδασκαλίας και το υλικό. Διαπίστωσα ότι τα προβληματικά, κακογραμμένα βιβλία είναι αυτά τα οποία αλλοιώνουν τον χαρακτήρα και τους σκοπούς του μαθήματος. Οι διδάσκοντες είναι αυτοί που αρκετές φορές παίρνουν πρωτοβουλία ώστε να εισφέρουν στο σχολείο δικό τους υλικό που με παιδαγωγικό και προσεγμένο τρόπο θα προσφέρουν γνώση στον μαθητή και θα τον κινήσουν να μάθει, να εντυπωσιαστεί, να κατανοήσει.

Από την άλλη πλευρά του νήματος, πέρα από τα Αναλυτικά Προγράμματα και τον τρόπο διδασκαλίας, τα εγχειρίδια και το διδακτικό προσωπικό, ζήτημα τίθεται και ως προς τη φύση, το λόγο ύπαρξης του μαθήματος. Η φυσιογνωμία και η φύση του θρησκευτικού μαθήματος στην ελληνική εκπαίδευση έχει διαμορφωθεί σε μεγάλο βαθμό και από τις σχέσεις μεταξύ Εκκλησίας και Πολιτείας. Σοβαρό μειονέκτημα αποτελεί το γεγονός ότι το θρησκευτικό μάθημα είναι αποτελεί γέννημα του κατηχητικού έργου της Εκκλησίας στην ελληνική κοινωνία. Η θέση αυτή εξηγεί και τις κατά καιρούς δηλώσεις ή και πιέσεις της Εκκλησίας κατά της αλλαγής του ομολογιακού χαρακτήρα του μαθήματος και της μετατροπής του σε θρησκευσιολογικό. Η Πολιτεία, από την άλλη, προτιμά να διαχειρίζεται πλήρως το μάθημα, όποιο χαρακτήρα κι αν έχει αυτό, για να μπορεί να το ελέγχει καλύτερα. Ωστόσο, σε έναν ενδεχόμενο χωρισμό Κράτους και Εκκλησίας, ο έλεγχος του μαθήματος θα έπεφτε στο κενό και θα δημιουργούνταν σοβαρά προβλήματα με χαρακτήρα αντιπαράθεσης. Οι σχέσεις Εκκλησίας και Πολιτείας έχουν περάσει αρκετές διακυμάνσεις τις τελευταίες δεκαετίες, ιδίως από την μεταπολίτευση έως και σήμερα και η πιθανότητα χωρισμού φαίνεται να ενδυναμώνεται με το πέρασμα των ετών.

Τα Θρησκευτικά ως μάθημα θα πρέπει να αποκτήσουν έναν νέο χαρακτήρα στηριζόμενο σε νέες βάσεις με διευρυμένους ορίζοντες που να αφουγκράζεται τις ανάγκες της κοινωνίας και να προασπίζει την θρησκευτική ετερότητα. Οι κοινωνικοπολιτικές αλλαγές τείνουν στη συγκεκριμένη άποψη. Η ανάγκη για γνωριμία με το διαφορετικό πηγάζει από τη συνύπαρξή μας με διαφορετικούς λαούς, ετερόδοξους, ετερόθρησκους, ακόμη και άθρησκους. Πρέπει το διαφορετικό να αντιμετωπίζεται με σεβασμό και προσπάθεια κατανόησης των αντιλήψεων και των προτύπων ζωής τους. Μέσα στα πλαίσια υγιούς κοινωνίας η συμβίωση γίνεται ομαλά και η ανταλλαγή στοιχείων είναι αυτή που δίνει ακόμη περισσότερο τους δεσμούς φιλίας, κατανόησης και αλληλοβοήθειας. Ο αποκλεισμός και η αποξένωση απομακρύνουν τους ανθρώπους, δε τους βοηθούν να προχωρήσουν, να εξελιχθούν, να ανοίξουν τους ορίζοντές τους και να αναβαθμιστούν πολιτισμικά.

2.5. Νομολογιακά παραδείγματα για την θρησκευτική ελευθερία στην εκπαίδευση

Οι αποφάσεις των δικαστηρίων της χώρας μας, μας δίδουν πλούσιο υλικό με το οποίο μπορούμε να ασχοληθούμε για να κατανοήσουμε το δικαίωμα της θρησκευτικής συνείδησης και της θρησκευτικής ελευθερίας στην Πρωτοβάθμια και Μέση εκπαίδευση.

Άξια αναφοράς αποτελεί η προσπάθεια της κυβέρνησης το έτος 1984 να περιορίσει τις ώρες διδασκαλίας του μαθήματος των Θρησκευτικών στη Μέση Εκπαίδευση. Με την απόφαση ΣτΕ 548/1984 κρίθηκε ότι η μία ώρα διδασκαλίας στη Γ΄ Λυκείου έρχεται σε αντίθεση με το άρθρο 16§4 Συντάγματος. Με την παραπάνω απόφαση σηματοδοτήθηκε η έναρξη μίας καινούργιας περιόδου της ελληνικής νομικής και εκπαιδευτικής φιλολογίας με κύριο άξονα την σχολική θρησκευτική αγωγή. Οι ώρες διδασκαλίας, η κατοχύρωση του καθηγητικού ή ομολογιακού χαρακτήρα του μαθήματος, ο τρόπος προσεγγίσεως του θρησκευτικού φαινομένου, η φυσιογνωμία του μαθήματος αποτελούν ιδιαίτερο θέμα ενασχόλησης και αμφίβολων επισημάνσεων.

Ωστόσο, εκτενέστερη αναφορά θα γίνει στην απόφαση⁸⁹ 115/2012 του Διοικητικού Εφετείου Χανίων σχετικά με το ζήτημα της απαλλαγής από το μάθημα των Θρησκευτικών.

Σύμφωνα με την 115/2012 απόφαση η διδασκαλία του μαθήματος των Θρησκευτικών (ΜτΘ) είναι υποχρεωτική, καθώς και η παρακολούθηση από τους μαθητές οι οποίοι ανήκουν στην «κατ' Ανατολάς Ορθόδοξον Χριστιανικήν Εκκλησίαν», για την ανάπτυξη της

⁸⁹ <http://theologoi-kritis.sch.gr/docs/Nomothesia/efeteioHanion.pdf>

θηρσκευτικής τους συνείδησης. Αυτό το επιβάλλει το άρθρο 16 παρ. 2 του Συντάγματος, και παγίως δέχεται το ΣΤΕ δια σειράς αποφάσεών του (ΣΤΕ 3356/95, 2176/98 κλπ.) καθώς και η διάταξη του άρθρου 1 του Ν. 1566/1986.

Η απόφαση 115/2012 του Διοικητικού Εφετείου Χανίων εξηγεί εκτενώς όσα προβλέπονται από τις διατάξεις του ισχύοντος Συντάγματος 1975/1986/2001, καθώς και από τη Διεθνή Σύμβαση της Ρώμης της 4ης Νοεμβρίου 1950 «περί προασπίσεως των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών». (σ. 7-14)

Κατά την απόφαση, δε νοείται απαλλαγή από το μάθημα των Θρησκευτικών για μαθητή Χριστιανό Ορθόδοξο για «λόγους θρησκευτικής συνείδησης», αφού η ανάπτυξη αυτής είναι συνταγματική επιταγή δεσμευτική τόσο για την Πολιτεία όσο και για τον αποδέκτη αυτής μαθητή Χριστιανό Ορθόδοξο που συμπράττει στην υλοποίησή της... (σ. 26)

Αναγνωρίζεται ως συνταγματική επιταγή του άρθρου 16 παρ. 2 η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης των Ορθόδοξων μαθητών, προεχόντως δε, κατά τη χριστιανική διδασκαλία... (σ. 25).

Η προστασία της θρησκευτικής συνείδησης (άρθρο 13 παρ.1 Σ), δεν αντιτίθεται στις απαιτήσεις του πλουραλισμού, της πολυφωνίας και της πολυπολιτισμικότητας. (σ.24) Σύμφωνα με την ΕυρΔΔΑ, Αποφάσεις Folgero και Zengin, αυτό δεν συνιστά καθεαυτό μια παραβίαση, αλλά θεμελίωση, των αρχών του πλουραλισμού και της αντικειμενικότητας, ούτε οδηγεί σε κατήχηση, λαμβανομένου υπόψη της θέσης του Χριστιανισμού στην ιστορία και στην παράδοση του Τόπου και του ότι η Ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία ασκείται από την πλειοψηφία του πληθυσμού. Ο δε υποχρεωτικός χαρακτήρας του ΜτΘ όχι μόνο δεν αναιρεί, αλλά επισφραγίζει το σεβασμό των οποιωνδήποτε διαφορετικών πεποιθήσεων. (σ. 24)

Επιπροσθέτως, σύμφωνα με τη συνταγματική επιταγή του άρθρου 13 παρ. 1 του Συντάγματος, (βλ και το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ, καθώς και το άρθρο 2 του 1^{ου} πρόσθετου πρωτοκόλλου) οι άθρησκοι, οι αλλόθρησκοι και οι ετερόδοξοι μαθητές (βλ και άρθρο 14 παρ. 17 του Ν. 1566/1985, σύμφωνα με το οποίο οι ετερόδοξοι μαθητές, Ρωμαιοκαθολικοί και Προτεστάντες, έχουν μάλιστα τη δυνατότητα διδασκαλίας ιδιαίτερου ομολογιακού θρησκευτικού μαθήματος) έχουν δικαίωμα απαλλαγής από το ΜτΘ, αλλά μόνο όταν συντρέχουν στο πρόσωπό τους λόγοι θρησκευτικής συνείδησης, τους οποίους οφείλουν να

επικαλούνται οι ίδιοι ή οι γονείς τους (ότι δηλαδή είναι άθεοι, αλλόθρησκοι ή ετερόδοξοι). (σ. 24)

Η αιτιολόγηση της άρνησης του μαθητή να παρακολουθήσει το ΜτΘ δε συνιστά παραβίαση του άρθρου 13 του Συντάγματος, που κατοχυρώνει το ατομικό δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας. Η οικειοθελής προς τις κρατικές αρχές γνωστοποίηση του θρησκευόμενου του ατόμου, γίνεται με πρωτοβουλία του και για την άσκηση συγκεκριμένων δικαιωμάτων, που αναγνωρίζει η έννομη τάξη για την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας. (σ. 10, 13) Ειδικότερα, η έρευνα των λόγων του μαθητή άλλως των γονέων του, περί μη συμμετοχής αυτού στο ΜτΘ και στις λοιπές θρησκευτικές εκδηλώσεις, ως και η ίδια η δήλωση δεν απαγορεύονται από το άρθρο 13 του Συντάγματος, διότι δεν αποτελούν μέσον προς δίωξη του μαθητή, λόγω των διαφόρων ενδεχομένως, θρησκευτικών του πεποιθήσεων, οι οποίες πρέπει πάντως να είναι σεβαστές, αλλά όπως αντιθέτως, αποβλέπουν στο να διευκολύνουν τον μαθητή να απολαύσει «ανεμπόδιστα» την ελευθερία της θρησκευτικής του συνείδησης. (σ.14-15)

Οι Διευθυντές των σχολικών μονάδων, οφείλουν να ελέγξουν τη συνδρομή των νομίμων προϋποθέσεων (λόγων) απαλλαγής, ότι δηλαδή πρόκειται για άθεο ή αλλόδοξο ή ετερόθρησκο μαθητή. (σ. 24-25) Η ως άνω ενέργεια από μέρος του Διευθυντή επιβάλλεται α) προκειμένου να διαπιστωθεί η τήρηση του προεκτεθέντος συνταγματικού κανόνα του ειδικού σκοπού του ΜτΘ που πραγματώνεται με την υποχρεωτική παρακολούθηση του μαθήματος αυτού από τους Ορθόδοξους μαθητές, β) προκειμένου να τηρηθεί ο συνταγματικός κανόνας του άρθρου 13 παρ. 1 του ισχύοντος Συντάγματος, (βλ. και κανόνα του άρθρου 2 του πρώτου πρόσθετου πρωτοκόλλου και του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ), ώστε να διευκολυνθεί ο άθρησκος, αλλόθρησκος ή ετερόδοξος μαθητής, στην άσκηση του δικαιώματός του να απολαύσει "ανεμπόδιστα" την ελευθερία της θρησκευτικής του συνείδησης, ως προς τους οποίους και μόνο, κατ' αυτό τον τρόπο, η διδασκαλία του ΜτΘ καθίσταται προαιρετική. (σ. 26)

Η απόφαση 115/2012 απορρίπτει τη χρήση του δικαιώματος της απαλλαγής με το πρόσχημα ότι υπάρχουν λόγοι συνείδησης. (σ.27 - 28)

Η απόφαση δέχεται εμμέσως μεν, πλην σαφώς (βλ. σχετ. σελ. 24, 25, 27, σε συνδυασμό με σελ. 6 και 28 αρ. 6 αυτής) ότι αποτελεί ψευδή δήλωση προς δημόσιαν αρχήν η αίτηση απαλλαγής από το ΜτΘ υπό Ορθόδοξων μαθητών. Όπως σχετικώς επισημαίνεται στο αιτιολογικό της προσφυγής «Πρόκειται για πρόκληση, ηθικά και παιδαγωγικά, απαράδεκτη,

οι μαθητές μας να διδάσκονται έμπρακτα μέσα στο χώρο του σχολείου ότι όταν δεν υπάρχει έλεγχος, έχουν τη δυνατότητα να υπογράψουν ένα ψευδές δημόσιο έγγραφο... το δικαίωμα της απαλλαγής να ασκείται αποκλειστικά από εκείνους οι οποίοι σύμφωνα με το νόμο το δικαιούνται, η δε επίκλησή του να μην καταντά εμπαιγμός». (σ.6)

Οι Προϊστάμενοι των Δινσεων με την υπ' αριθμ. Φ.353.1./324/105657/Δ1 (ΦΕΚ Β'1340/16.10.2002) απόφαση του Υπουργού Παιδείας κατά την άσκηση των ανατεθειμένων σε αυτούς καθηκόντων είναι υποχρεωμένοι να εφαρμόζουν την κείμενη νομοθεσία (σ.28)... οφείλουν μάλιστα να ελέγχουν την ορθή λειτουργία των σχολείων εποπτεύοντας, ότι οι Διευθυντές των σχολικών μονάδων κατά την ενάσκηση των υπηρεσιακών καθηκόντων τους ενεργούν ως ανωτέρω προς τήρηση της επιταγής του άρθρου 16 παρ. 2 του Συντάγματος και του άρθρου 1 §1 του ν. 1566/ 1985, που ορίζουν ως υποχρεωτική την παρακολούθηση του ΜτΘ από τους μαθητές Χριστιανούς Ορθόδοξους και προς αποκλεισμό της απαλλαγής από το μάθημα αυτό μαθητών για άλλους λόγους πλην αυτών της θρησκευτικής συνείδησης, ενόψει και της ήδη παγιωμένης περί τούτου νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας (σ. 27).

Επιβάλλεται όπως η Πολιτεία εξασφαλίζει τη διδασκαλία του κατά τα άνω ΜτΘ στους εν λόγω μαθητές, με την κατάρτιση των προγραμμάτων διδασκαλίας με ύλη σύμφωνη με το δόγμα της χριστιανικής διδασκαλίας, επί ικανόν αριθμό ωρών διδασκαλίας εβδομαδιαίως κλπ. (2176/1998, ΣτΕ 335611995). Στο αυτό πλαίσιο κινείται ο Ν. 1566/1985 υπό τον τίτλο: «Δομή και λειτουργία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης» (ΦΕΚ 167 Α). (σ. 7-8, 15-16)

Τα βιβλία του ΜτΘ εκδίδονται με γνώμονα την ως άνω εκ του Συντάγματος επιβαλλόμενη επιταγή και υλοποιούν τον εκτελεστικό αυτού νόμο 1566/1985, αναγνωρίζεται, όπως επιβάλλεται από το Σύνταγμα, η αξία και η αναγκαιότητα της θρησκευτικής αγωγής στο σχολείο, η οποία επιβάλλεται να μην είναι άσχετη με την κοινωνική, την πολιτισμική και τη θρησκευτική συνείδηση του τόπου στον οποίο οι μαθητές ζουν και αναπτύσσονται. (σ. 23)

Η απόφαση 115/2012 αποδέχτηκε, επίσης, το σκεπτικό των αιτούντων ότι η γνώμη του Συνηγούρου του Πολίτη στις 17.11.2008, η οποία θεωρούσε ότι μπορεί να απαλλάσσονται οι μαθητές «για λόγους συνείδησης χωρίς να δηλώνεται ο λόγος της συγκεκριμένης αυτής επιλογής» είναι σε ευθεία αντίθεση με το Σύνταγμα, τους νόμους του Κράτους, τις εγκυκλίους του Υπουργείου Παιδείας, με τις αποφάσεις του Συμβουλίου της Επικρατείας και του ΕΔΔΑ. (σ. 5) Διευκρινίζεται ότι οι απόψεις του Συνηγούρου του Πολίτη δε δεσμεύουν τις

Κρατικές Υπηρεσίες, όπως δέχεται η νομολογία των δικαστηρίων και συγκεκριμένα του Συμβουλίου της Επικρατείας, το οποίο με την 1041/2004 απόφασή του δέχεται επί λέξει «... η σιωπηρή άρνηση της Διοικητικής Αρχής να συμμορφωθεί σε πόρισμα του Συνηγόρου του Πολίτου δεν αποτελεί παράλειψη οφειλόμενης ενέργειας». (σ. 6-7)

Το ΥΠ.Ε.Π.Θ. δεν απεδέχθη τις απόψεις του Σ.τ.Π. και τις απέρριψε ως αβάσιμες (ίδετε έγγραφο Υπουργού Παιδείας προς το ΣτΕ υπ' αριθμ. 450120-11-2008, ομοίως έγγραφο ΥΠ.Ε.Π.Θ. υπ' αριθμ. 774741Γ2/2-2-2010 ως και υπ' αριθμ. 82493/Γ1/12-7-2010). (σ.7)

«Οι ισχυρισμοί και οι απόψεις του Συνηγόρου του Πολίτη είναι νομικώς αβάσιμες και παραπλανητικές... Ανακριβής ο ισχυρισμός του, ότι το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων επιβάλλει στα Ευρωπαϊκά Κράτη να καταστήσουν το μάθημα των Θρησκευτικών προαιρετικό κατ' επιταγή των διατάξεων της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων». (σ.7) Χαρακτηριστικό απόσπασμα της από 15-6-2010 αποφάσεως του δικαστηρίου (υπόθεση Grzelak κατά Πολωνίας προσφυγή Νο 771012002), μεταξύ των άλλων αναφέρει «.... το δικαστήριο επισημαίνει, ότι ανάγεται εις το εθνικό περιθώριο εκτιμήσεως που αναγνωρίζεται εις τα κράτη κατ' άρθρο 2 του Πρωτοκόλλου Νο 1 να αποφασίσουν το πώς θα διδάσκεται το μάθημα των Θρησκευτικών», εάν δηλαδή θα είναι προαιρετικό ή υποχρεωτικό» (σ. 7).

Τελικές σκέψεις

Η σημασία του δικαιώματος της θρησκευτικής ελευθερίας, όπως συνάγεται και από την παρούσα εργασία, είναι αναμφισβήτητη. Μέσω του μαθήματος των θρησκευτικών επιτυγχάνεται η προαγωγή της θρησκευτικής καλλιέργειας και η ανάπτυξη του εν λόγω δικαιώματος. Η σύνδεση επομένως της εισαγωγής του συγκεκριμένου μαθήματος και του τρόπου διδασκαλίας του με το δικαίωμα του άρθρου 13 Σ. είναι αλληλένδετη και ως εκ τούτου δεν μπορούν να εξεταστούν χωρία. Όσον αφορά το σύστημα που ακολουθείται για την διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών στην εκπαίδευση γεννώνται αμφισβητήσεις, έντονες διαφωνίες οι οποίες φτάνουν έως το επιχείρημα κατάργησής του. Το μάθημα παραμένει στον κύριο κορμό των υποχρεωτικών μαθημάτων από το 1833 και μόλις τις τελευταίες δεκαετίες, όπως θα έπρεπε να γίνει και με τις κοινωνικοπολιτικές αλλαγές, άνοιξε ο δρόμος του δικαιώματος εξαίρεσης των μαθητών.

Μετά την παρούσα έρευνα, παραθέτω την προσωπική μου άποψη και μία πιθανή λύση στο πολυσυζητημένο αμφιλεγόμενο αυτό θέμα. Το μάθημα των θρησκευτικών πρέπει να διαθέτει ηθικοπλαστικό χαρακτήρα, να μεταγγίζει στους μαθητές ηθικές αρχές και αξίες, να τους καθοδηγεί να διαμορφώσουν τη θρησκευτική πεποίθησή τους, απαλλαγμένοι από τις επιρροές του κοινωνικού περιγύρου, σεβόμενοι όμως και αναγνωρίζοντας τον ορθόδοξο χριστιανισμό ως επικρατούσα θρησκεία. Απαιτείται διαχωρισμός του κατηχητικού χαρακτήρα του μαθήματος ως προέκταση του έργου της Εκκλησίας και του ομολογιακού που στη σύγχρονη εποχή φέρνει σε επαφή τον μαθητή με τις πιο γνωστές και σύγχρονες θρησκείες και ομολογίες του κόσμου με επικρατούσα τον ορθόδοξο χριστιανισμό. Αυτό που προτείνω είναι ο συγκερασμός των συστημάτων ή εναλλακτικά η τριχοτόμηση του μαθήματος ώστε ο μαθητής να έχει την δυνατότητα να επιλέξει πως θέλει να διδαχτεί το μάθημα των θρησκευτικών. Και τι εννοώ: Κατά τη διάρκεια της υποχρεωτικής εκπαίδευσης, ο μαθητής να μπορεί με γραπτή δήλωσή του να επιλέγει είτε την διδασκαλία των θρησκευτικών σε τάξη βασισμένη στο ομολογιακό σύστημα, όπου η διδασχή του χριστιανισμού ως επικρατούσα θρησκεία θα επικρατεί, είτε την παρακολούθηση του μαθήματος σε τάξη θρησκευσιολογικού συστήματος με αναφορές σε όλες τις θρησκείες του κόσμου ισάξια με την αναφορά της επικρατούσας στον ελλαδικό χώρο, είτε, τέλος, την πλήρη απαλλαγή και εξαίρεσή του από το μάθημα λόγω θρησκευτικών πεποιθήσεων και την απασχόλησή του με διαφορετικό αντικείμενο εκείνη την ώρα.

Ζήτημα τίθεται ως προς το αν θα έπρεπε να αναγράφεται το θρήσκευμα στο απολυτήριο που λαμβάνει ο μαθητής στο τέλος κάθε σχολικού έτους. Προσωπική μου άποψη είναι ότι η κατάργηση της αναγραφής του θρησκειύματος, η οποία θα γινόταν για όλους ανεξαιρέτως τους μαθητές, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων των μαθητών που επιλέγουν να διδαχθούν το μάθημα των θρησκευτικών σύμφωνα με το ομολογιακό σύστημα καθώς και των μαθητών της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης, προκρίνεται ως η πιο κατάλληλη, σε συσχετισμό και με την ήδη κατάργησή του από το δελτίο ταυτότητας.

Βιβλιογραφία

Ελληνική Βιβλιογραφία

- Ν. Αντωνόπουλος, *Η νομολογία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και του Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου*, ΕΔΔΔ 9 (1965)
- Ε. Βενιζέλος, *Οι σχέσεις κράτους και εκκλησίας 2000*
- Γ. Γαϊτενίδης, 1942: *Το μάθημα των Θρησκευτικών στο δημοτικό σχολείο κατά την πεντηκονταετία 1932-1982*, Αθήνα: Κυριακίδης, 2000.
- Π. Δαγτόγλου, *Ατομικά Δικαιώματα (τόμος α')*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-
- Α. Δημητρόπουλος, *Συνταγματικά Δικαιώματα*, εκδόσεις Σάκκουλα, 2004
- Ν. Ζαχαροπούλου, *Σαφής έκφρασις της εκκλησιαστικής πολιτικής επί τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1974.
- Π. Καλαϊτζίδης, *Γιατί "Θρησκευτικά" σήμερα; : Πρακτικά της διημερίδας : Το μάθημα των θρησκευτικών στο ενιαίο Λύκειο: Α Συνάντηση Θεολόγων Καθηγητών*, Βόλος, 16-17 Απριλίου 1999/εποπτεία-συντονισμός ύλης Παντελής Θεσσαλονίκη: Δόμος, 2000.
- Ι. Καραβίδας, *Ο διαφορισμός και η ύλη στην παιδεία μας: Το μάθημα των θρησκευτικών*, Αθήναι : 1958.
- Β. Καρακώστας, *Τα συνταγματικά θεμέλια της θρησκευτικής ελευθερίας και η δυνατότητα αναθεώρησης των σχετικών διατάξεων*, Γενική εισαγωγή στην προβληματική της θρησκευτικής ελευθερίας, Δίκη, τεύχος 26
- Α. Καρράς, *Ποινικός Κώδικας*, εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 2003,
- Ι. Κογκούλης, *Το μάθημα των θρησκευτικών στη μέση εκπαίδευση (1833-1932) συμβολή στην ιστορία της Νεοελληνικής εκπαίδευσης*, Θεσσαλονίκη : Αφοί Κυριακίδη, 1993

- Ι. Κονιδάρης, *Εγχειρίδιο Εκκλησιαστικού Δικαίου*, Εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή, 2000
- Κουκιάδης/ Χ. Παπαστάθη, *Θρησκεία και εργασιακές σχέσεις*, ΚριΤΕΠΙΘ 1/1994
- Ε. Κούκου, *Ιωάννης Καποδίστριας, Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. 3, Αθήναι 1966.
- Κουκουνάρα-Λιάγκη, (2013), *Μ. Το Μάθημα των Θρησκευτικών σήμερα και αύριο. Μία άποψη με κριτήριο την παιδαγωγική και διδακτική του μαθήματος*, Νέα Παιδεία, τ.146.
- Γ. Κτιστάκης, *Θρησκευτική ελευθερία και ευρωπαϊκή σύμβαση δικαιωμάτων του ανθρώπου*, πρόλογος Ν.Κ. Αλιβιζάτος. Αθήνα - Κομοτηνή : Αντ. Ν. Σάκκουλας, 2004.
- Κ. Κυριαζόπουλος, *Περιορισμοί στην ελευθερία διδασκαλίας των μειονοτικών θρησκευμάτων*, 1999
- Χ. Κωνσταντινίδης, *Προσηλυτισμός, οικουμενικής κίνησης και Ορθόδοξος Εκκλησία*, «θεολογία» 31 (1960)
- Α. Μάνεση, *Συνταγματικά Δικαιώματα, α)Ατομικές ελευθερίες*, Πανεπιστημιακές παραδόσεις, Θεσσαλονίκη 1981
- Α. Μανιτάκης, *Κράτος δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας*, 1994
- Α. Μαρίνος, *Τα βασικά της θρησκευτικής ελευθερίας*, εκδόσεις Σάκκουλα, 2004,
- Σ. Μηναΐδης, *Η θρησκευτική ελευθερία των μουσουλμάνων στην ελληνική έννομη*, Αθήνα : Κομοτηνή : Σάκκουλας, 1990.
- Φ. Μπότση, *Η θρησκευτική ελευθερία στο πλαίσιο της ελληνικής έννομης τάξης : απτή πραγματικότητα ή χρόνιο desideratum;*, Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου, 2004, τεύχος Ι. ,εκδόσεις Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα –Κομοτηνή,
- Δ. Μωραΐτης, *Συμβολαί εις την έρευναν της θρησκευτικής ζωής των νέων*, Αθήναι 193.

- Νασκου- Περρακη, *Το άρθρο 15 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου .Θεωρητική και Νομολογιακή προσέγγιση,* Αθήνα-Κομοτηνή , Αντ. Σάκκουλας 1987
- Γ. Παλαιολόγου, *Σκέψεις τινές περί οργανώσεως της εκπαίδευσως,* Αθήναι 1928.
- Σ. Περράκη, *Η διεθνής προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου,* Αθήνα-Κομοτηνή 1984
- Ν. Σαριπολος , *Σύστημα του Συνταγματικού Δικαίου, Γ΄,*1923
- Μ. Σταθόπουλος ,*Θρησκευτική ελευθερία και δημοκρατία/ πρόλογος,* Αθήνα : Παρασκήνιο : Κίνηση Πολιτών κατά του Ρατσισμού, 2000.
- Γ. Σωτηρέλης , *Θρησκεία και εκπαίδευση,* 1998
- Ν-Κ Χλέπα, Π. Δημητρόπουλου, *Ζητήματα θρησκευτικής ελευθερίας στο χώρο της εκπαίδευσης,* Αντ. Σάκκουλας, 1993.
- Κ. Χρυσόγονος , *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα,* Τρίτη αναθεωρημένη έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, 2006
- Κ. Χρυσόγονος, *Θρησκευτική εκπαίδευση και επικρατούσα θρησκεία,* ΕΝΟΒΕ.

Ξένη βιβλιογραφία

- Κ. Betermann , *Περιορισμοί των ατομικών ελευθεριών* (μετ. Κ. Κεραμέα), Αρμ. ΙΘ' (1965)
- R. Clark , *The United Nations and Religious Freedom,* JILP 11(1978)
- S. Derwisis ,*Die Geschichte des griechische Bildungswesens.*
- Kay & Francis 2000.
- H. Lauterpacht, *International Law and Human Rights,* 1968, σ. 147
- G. Maurer , *Das Griechische Volk,* Heidelberg 1835.

